Գիրքը յուսապատճենահանվել է
A-PDF DjVu TO PDF DEMO: Purchase from www.A-PDF.com to remove the watermark
"Համահայկական Էլ. Գրադարան"
կայքի՝ www.freebooks.do.am
կողմից եւ ներկայացվում է իր
այցելուների ուշադրությանը:

The book created by "PanArmenian E. Library"

Գիրքը կարող է
օգտագործվել միայն ընթերցանության համար...
For more info: www.freebooks.do.am

ԴՈՒՔ ԿՈՒԶԵՍ ԿԱՐՈՂ ԵՔ ՁԵՐ ԿԵՐԱԿՈՒՐՆ ՈՒՆԵԼԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ ԵՎ ԻՆՔՆՈՒՆ
ԼՈՒՄԱՑԱԾԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԻՆ:

ԹՎԱՅԻՆ ԳՐՔԵՐԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՄԱՍՆԱՎՈՐՈՒՄ ԿԱՐՈՂ ԵՔ
ԻՄԱՆԱԼ "ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ" ԿԱՅՔԻՆ՝

www.freebooks.do.am

ԵԼՈՒՅԱԿԱՆ ԵՆՔ, ՈՐ ՕԳՏՎՈՒՄ ԵՔ ՄԵՐ ԿԱՅՔԻՑ
ՁԱՆԿԱՆՈՒՄ ԵՆՔ ՀԱՄԵԼԻ ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆԻՆ:

ԳՐԵՔ ՄԵԶ՝ freebooks@rambler.ru

ԱՎԵՏԻՔ
ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԲԱՂԱՍՏԵԼՈՒ ՄԻՏԸ

ԱՎԵՏԻՔ
ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԲԱՂԱՍՏԵՂԾՈՒ ՍԻՐՏԸ

«Հայաստան» հրատարակչություն
Երևան—1975

Տեքստը հրատարակության պատրաստեց և առաջաբանը գրեց ՇԱՎԱՐՇ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԸ

© «Հայաստան» հրատարակչություն, 1975

ՀԱՎԵՐԺ ՍԻՐԱՀԱՐԸ

Մեծ գրողների անձնական կյանքը սերտորեն կապված է նրանց ստեղծագործության հետ և նույնքան ուսանելի ու դաստիարակիչ է, որքան և նրանց ստեղծագործությունը: Իսկ գրողի անձնական կյանքը մասամբ ամփոփված է իր նամակներում: Նամակները շատ բանով են օգնում ավելի խոր ըմբռնելու գրողի ստեղծագործության ակունքները, ավելի լավ հասկանալու այնտեղ արտահայտված խոհերն ու տրամադրությունները: Հետևաբար դրանք խնամքով պետք է ուսումնասիրվեն, հրապարակվեն ու դառնան ընթերցողների սեփականությունը: Դա վերաբերում է և հայ քննարերգության ականավոր դեմքերից մեկին՝ Ավետիք Իսահակյանին:

* * *

Հրապարակվող նամակները տասնվեցն են, գրված 1904—1905 թվականներին: Դրանցից տասնհինգը ուղղված են Աննա Բերոյանին, իսկ մեկը՝ Արիստակես Տերտերյանին:

Նամակները, որոնք արդեն յոթանասուն տարեկան են, խնամքով ու գուրգուրանքով պահպանել էր նույն ինքը՝ Աննա Բերոյանը:

Ո՞վ է Աննա Բերոյանը:

Աննա Արամի Բերոյանը (Մատակյանց) Գյումրիում ճանաչված Մատակյանց ընտանիքի դուստրն էր, Իսահակյանի բանաստեղծություններից մեզ այնքան ծանոթ Շուշիկի կրտսեր քույրը: Ուղիղ տասը տարով փոքր էր Շուշիկից, ծնվել էր 1886-ին: Բերոյանց է անվանել նրան իր մորեղբայրը՝ բանաստեղծ Հովհաննես Կոստանյանը, ապա և Ավ. Իսահակյանը, նմանություն գտնելով Աննայի և դրամատուրգ Ալեքսանդր Քիշմիշյանի «Օրիորդ Բերոյանց» դրամայի հերոսուհու միջև: Դրամայի հերոսուհին՝ օրիորդ Բերոյանցը, իդեալական կնոջ կերպար է, հաստատուն կամքի, ուժեղ բնավորության տեր, ըմբոստ ու համարձակ մի կին, որն անձնականը զոհաբերում է ընդհանուրի համար: Այդ ամենը Իսահակյանը տեսել է Աննի՛նի մեջ:

Մատակյանները քաղաքի ճանաչված ընտանիքներից էին՝ շրջապատված մտավորական գործիչներով: Աննայի մորեղբայրները ճանաչված դեմքեր էին՝ Հովհաննես Կոստանյանը բանաստեղծ էր, Կարապետ Կոստանյանը՝ հայագետ ու հրատարակիչ: Մորաքրոջ աղջկա՝ Աստղիկի ամուսինը՝ Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյանը, նույնպես բանաստեղծություններ էր գրում: Շու-

շինկի ամուսինը՝ Տեր-Միրաքյանը, հայտնի մանկավարժ էր: Եվ վերջապես Իսահակյանն էլ ազգակցական կապ ուներ Մատակյանների հետ և հաճախ էր այցելում նրանց: Այս ամենը, բնականաբար, իր ազդեցությունն է թողել Մատակյան ընտանիքի երեխաների կրթության ու դաստիարակության վրա: Ահա այս միջավայրում էլ մեծացել է Աննիկը, ստացել իր ժամանակին համապատասխան կրթություն, գրել է բանաստեղծություններ, որոնց մասին հիշատակվում են Իսահակյանի նամակներում: Կյանքի վերջին տարիներին Աննա Մատակյանցը աշխատում էր Լենինականի բժշկական ուսումնարանի գրադարանում: Մահացել է 1960 թվականին, 74 տարեկան հասակում:

* * *

Շատերը գիտեն Իսահակյանի առաջին սիրո՝ Շուշիկի մասին, բայց քչերին է հայտնի այն նվիրական, քնքուշ զգացմունքները, որ Վարպետը տածել է Աննիկի հանդեպ:

Ինչպես վերը նշեցինք, Իսահակյանը հեռավոր ազգակցական կապ ուներ Մատակյանների հետ և միշտ այցելում էր նրանց, այցելում էր և Շուշիկի ամուսնությունից հետո, թեև վշտացած սրտով: Այնտեղ նա հաճախ է հանդիպում Աննիկին: Բանաստեղծն իր վշտերի մեջ սկզբում չի

նկատում նրան, երեխայի տեղ է դնում, իսկ երբ հեռանում է քաղաքից, ուրախացնելու համար փոստային բացիկներ է ուղարկում: Աննիկը, այդ վերաբերմունքից զգացված, շնորհակալական նամակ է գրում: Վարպետը պատասխանում է նրան: Սկսվում է նամակագրությունը: Ծարունակվում են և հանդիպումները: Եվ շուտով նրանց միջև մի ջերմ մտերմություն է առաջանում, որի ընթացքում էլ բանաստեղծը ճանաչում է Աննիկին: «...Ես ըմբռնեցի, որ գործ ունեմ մի լուրջ հոգու հետ,— գրում է Իսահակյանը,— ես քեզ երեխա Լի կարծում, բայց հիմա զգում եմ, որ դու խորը և երազուն մարդ ես, որ դու այս աշխարհից չես, որ քու աչքերի մեջ երկնքի լույսից կա, որ դու ճառագայթ ես...»

Բանաստեղծը տեսնում է, որ Աննիկը շատ բանով տարբերվում է իրեն հասակակից աղջիկներից, իդեալներ ունի, ձգտումներ, երազներ, կարդում է, հետաքրքրվում կյանքով, որ ըմբոստ է ու չի ենթարկվում շրջապատի նախապաշարումներին: Այս ամենն էլ հենց գրավում են բանաստեղծի սիրտը: Երկուստեք նամակները վերածվում են սիրո խոստովանությունների: Նամակներից երևում է, որ Վարպետը սկզբում աշխատել է իր մեջ զսպել այդ զգացմունքը, բայց այն գնալով խորանում է, և առաջին սիրո մոխիրների վրա մի նոր հրդեհ է բռնկվում՝ նախկինի պես զորեղ, նախկինի պես զուլալ ու պայծառ:

Հանձին Անանիկի, Իսահակյանը ասես տեսնում է իր անուրջների աղջկան՝ Ծուշիկին, ու կարծես վերածնվում է նախկին սերը, որ անթեղված կրակի պես դեռ մլմլում էր նրա հոգում: Բանաստեղծի աշխարհը կրկին լույսով է լցվում, վառ երազներով, աստղերով ու ծաղիկներով:

Եվ այդ պայծառ զգացումից ծնվում է առաջին երգը.

Նրանք իմ կյանքը երակ դարձուցին—
Կուսական մաքուր աչերը անուշ,
Ցամաքած սիրտս նորից լացուցին,—
Հոգիս վառեցին երգերով քնքուշ,
Շուրջս փռեցին աստղիկ ու ծաղիկ...
Կուսական մաքուր աչերը անուշ:

* * *

Իսահակյանի ողջ ստեղծագործությունը շընչում է մարդու և աշխարհի հանդեպ ունեցած անսահման սիրով: Եվ ոչ միայն ստեղծագործությունը. բանաստեղծի կյանքն էլ համակ սեր է եղել: Նա սիրել է իրեն հատուկ զորեղ ու մեծ սիրով: Փնտրել է մաքուր, անբիծ ու անաղարտ սեր, որ վեհացնի, ազնվացնի մարդուն: Ռոմանտիկ է եղել բանաստեղծի սերը, ու իբրև անիրականանալի երազ ցնդել է, փշուր-փշուր եղել: Բայց Վարպետը չի դադարել սիրելուց, որովհետև

«...սերն իր բարձր առումով իմ պոեզիայի առանցքն է,— գրում է նա:— Առանց այդ սիրո ոչ մի բանաստեղծ չէր կարող քնար հնչեցնել»:

Անձնական սերը Իսահակյանի պոեզիայի ակունքն է, ներշնչանքի աղբյուրը. որքան սքանչելի բանաստեղծություններ են ծնունդ առել սիրո քաղցրությունից և մանավանդ մերժման ու կորստի դառնությունից:

Աննիկին գրած նամակները սոսկ սիրային նամակներ չեն, այլ բանաստեղծի պայծառ սիրո, խորապես ապրած զգացմունքների դրսևորումը, զգացմունքներ, որ հեղեղի նման դուրս են հորդում նրա սրտից: Դրանք գեղարվեստական ստեղծագործություններ են, արձակ պոեմներ՝ գրված իսահակյանական ոճով ու մտածողությամբ, որոնցում բանաստեղծը անկրկնելի պատկերներով ու հզոր ուժով արտահայտում է իր հույզերն ու ապրումները, իր վերաբերմունքը մարդու և աշխարհի հանդեպ:

Այնքան բնական ու անկեղծ են բանաստեղծի զգացմունքները, այնքան հուզիչ ու պատկերավոր, որ երբեմն մնում է միայն չափի վերածել դրանք, իսկ երբեմն դրանց կարիքն էլ չի զգացվում: Ինքը բանաստեղծը այդ նամակներում եղած շատ պատկերներ, տողեր հետագայում նույնությամբ օգտագործել է իր ստեղծագործություններում:

* * *

Բանաստեղծը հանձին Աննիկի գտել է իր երազ աղջկան և ամբողջովին նվիրվել նրան: Խորապես մարդկային է բանաստեղծի սերը, անկիրք ու անվնաս: Նա սիրում է տիեզերական սիրով և հենց դրա համար էլ չի կամենում որևէ կերպ աղարտել իր սիրո անբիծ մաքրությունը:

«Իմ անգին, իմ պայծառ Աննիկ ջան, իմ ընկեր, իմ մաքուր սեր, ասա ինչ որ կուզես՝ ես կատարեմ քեզ համար. ամենադժվարին բաները, անկարելի բաները. մեռնել քու երազների համար. դու իմ շքեղ, իմ զուլալ երազ... եղիր միշտ այդպես լավ, այդպես մաքուր, այդպես կուսական. թող ոչ ոքի շունչը չդիպչի քեզ, ոչ ոքի ձեռքը չհասնի քեզ, և իմ, և իմ. դու երկինք եղիր իմ հոգու համար՝ ձգտեմ, թռնեմ քեզ և մեռնեմ քու կապույտ, քու լազուր, քու ջինջ հոգում»:

Հիրավի Աննիկը Իսահակյանի ստեղծագործությունն է. նա անթերի է, կատարյալ ու ամբողջական: Վարպետը իր վառ երևակայությամբ լրացրել է նրան, որովհետև ցանկանում է այդպես կատարյալ ու անթերի տեսնել իր երազների աղջկան:

«Ես սիրո՞ւմ եմ Աննիկին,— գրում է նա Արիստակես Տերտերյանին,— ավելի, քան նրան կսիրեր քառասուն եղբայր. բայց իմ սերը այս աշխարհից չէ. նրա մեջ **ֆիզիոլոգիա** չկա և իմ հո-

գին ձգտում է դեպի նրա հոգին՝ ինչպես արտույտը դեպի արևը՝ գիտենալով, որ արևին չեմ հասնի և հասնելուս կայրվեմ ու իմ մահը կլինի. ո՞վ է Աննիկը ինձ համար,—նա իմ **ստեղծագործությունն է,** իմ հոգեկան աշխարհի, իմ երազների ամենաբանաստեղծական սֆինքսը, որը իրոք գոյություն չունի, և ես խնդրում էի Ձեզ, որ դուք ներշնչեիք Ձեր շրջանին, որ կոպիտ ձեռներով չցնդեին իմ երազը»:

Մեծ հումանիստ է բանաստեղծը, նեղ, անձնական զգացմունքները չեն, որ առաջնորդում են նրան, այլ բարձր մարդասիրությունը. նա ցանկանում է երջանիկ տեսնել Աննիկին, ուր էլ որ նա գնա, որտեղ էլ իր բույնը հյուսելու լինի:

«Այսուհետև ուզում եմ, որ դու ինձ հավատաս այնպես, ինչպես հավատացյալը հավատում է աստծուն, ես միշտ ազնիվ, միշտ աստվածային կմնամ դեպի քեզ և ոչինչ չեմ ուզում քեզնից. եղիր աստծու ազատ թռչունի պես՝ շինի՛ր քո բույնը՝ ուր ուզում ես, և ում հետ ուզում ես. Իսկ սրտիս խորքից կնպաստեմ քո երջանկությանն շենքը շինելուն»: Եվ ապա այդ նույն միտքը բանաստեղծական տեսք է ստացել:

Գնա՛, մոռացի՛ր, և բախտը քեզ հետ,
Հյուսիր քո բույնը՝ ում հետ որ կուզես.
Թռի՛ր ու գնա, և մի՛ նայիր ետ,
Թող տունս մնա թափուր՝ սրտիս պես:

Բուռն է վարպետի սերը, կրակոտ ու հզոր, երբեմն սովորական պատկերները չեն բավարարում իր զորեղ զգացմունքներն արտահայտելու համար, նա բոլորովին նոր պատկերներ է ստեղծում, երբեմն էլ դիմում է ժողովրդական ստեղծագործությանը հատուկ հիպերբոլիկ պատկերներին. կարծես ինքը էպոսի դյուցազն է, չարը խափանող, ամենազոր առասպելական մի հերոս, որ պատրաստ է ամեն ինչ անել իր սիրած էակի համար, նույնիսկ կյանքը տալ. «Ես անկարելին կարելի կդարձնեմ քեզ համար. ես քառասուն գլխանի դևին կսպանեմ քեզ համար. ես անմահության խնձորը կբերեմ քեզ համար. ես արևը, աստղերը, ամբողջ աշխարհը կնվիրեմ քեզ. ես իմ կյանքս, իմ կյանքս կտամ քեզ...»

Նա պատրաստ է իր կյանքի գնով պաշտպան կանգնել Աննիկին, ամեն ինչ անել, միայն թե նրան երջանիկ տեսնի: «Իմ գերագույն հաճույքը պիտի լինի քու կյանքի ճամփեն դարձնել պայծառ, գեղեցիկ ու երջանկալի. արյունով կներկեմ իմ քայլերս ու ձեռներս՝ ով որ խոչընդոտ կանգնի քու երջանկության առաջ...»

Անբիծ մաքրություն, անկեղծ հավատ կա բանաստեղծի զգացմունքների մեջ: Նա մաքուր ու անմեղ «հրեշտակային գուրգուրանքի» կարոտ է և կարծես թե գտել է այդ ամենը: Բայց դեռ տատանմունք կա Աննիկի մեջ, կասկածներ ու տա-

բակույսներ, և դա ավելի բուռն, ավելի կրակոտ է դարձնում նրա սերը:

«Եվ այս ամենից հետո դո՛ւ, իմ հպարտությունը, մի՞թե կարող ես կասկածել. ո՛չ և միշտ ո՛չ. դու հավատացի՛ր ինձ և քու կյանքի նավն ու դեկը հանձնիր ինձ. ես գերասքանչ ճիգերով կաշխատեմ, կղեկավարեմ քու փխրուն, քու նազելի նավը կյանքի կատաղի ծովի մեջ, ալիքների դեմ, կուրծքս պատնեշ կկանգնեցնեմ փոթորկի առաջ և քեզ կհասցնեմ լույսի, գեղեցկության, վեհության ափերը...»

Նամակներն ուշագրավ են նրանով, որ դրանք ավելի անմիջական ու ամբողջական կերպով բնութագրում են Իսահակյանին՝ իբրև գրողի և քաղաքացու: Վարպետը ասես բաց է անում իր սիրտը, իր հոգու երկինքը, և մենք մեր առջև տեսնում ենք ոչ միայն մեծ սիրահարին, այլև մեծ հումանիստին ու մեծ հայրենասերին:

Զուտ անձնական զգացմունքը չէ, որ այդպես հրդեհել է բանաստեղծի սիրտը. ընդհակառակն, նրա սերը խորապես իմաստավորված է, խիստ մարդկային, հեռու է նեղ, անձնական, եսասիրական տրամադրություններից: Այդ սերը պայմանավորված է մարդու և աշխարհի, հայրենի երկրի նկատմամբ ունեցած անսահման սիրով: Սերը բանաստեղծի համար ամենից առաջ կյանք է, երազ, առանց որի ապրել չի կարող: Մաքուր ու նվիրական սերը նրա համար նեցուկ է այդ ան-

նեցուկ աշխարհում: Իսկական, անբիծ սերը վեհացնում է մարդուն, ոգևորում, թևեր է տալիս ու մղում դեպի բարձունքները, դեպի կատարելություն: Հենց այդպիսի սեր է պահանջում նա Աննիկից:

«...Ես կարող եմ սիրելու՝ մահից զորեղ սիրով, և եթե չեմ գտնում այդպիսի մի սիրտ,— ես իմ սերս վերքի պես կպահեմ հոգումս և կընկնեմ թափառելու. մի՛ թող ինձ թափառելու, սիրի՛ր ինձ աստվածներին վայել սիրով, պահիր ինձ քո հոգում, իմ լա՛վ Աննիկ, և մղիր ինձ դեպի ճշմարտություն, դեպի բարձունքները, դեպի կատարելություն»:

Նամակներում արտահայտված է Իսահակյանի սիրո փիլիսոփայությունը, այն տրամադրությունները, սկզբունքներն ու հայացքները, որոնք կազմում են նրա սիրո լիրիկայի հիմնական բովանդակությունը: 1904—1907թթ. գրած մի շարք ստեղծագործությունները բանաստեղծի այդ շրջանի ապրումների ու զգացմունքների անմիջական արտահայտությունն են («Դու անցորդի պես քեզ միայն զգա», «Նրանք իմ կյանքը երազ դարձուցին», «Քույր իմ նազելի...», «Քնքուշ տատրակը...», «Կնոջն ուզեցի հավատալ նորից»): Այդ նույն ապրումները, տրամադրություններն ու հույզերը, կյանքի է՛լ ավելի խոր ճանաչողությունը ծնունդ են տվել ոչ միայն բազմաթիվ բանաստեղծությունների, այլև արձագանք են գտել «Աբու-

Լալա-Մահարի» պոեմում: Այս ամենը մի անգամ ևս վկայում են, թե ինչպիսի սերտ ներդաշնակություն գոյություն ունի Իսահակյանի ստեղծագործության ու կյանքի, կենսահայեցողության ու աշխարհայացքի միջև: Նրա բոլոր ստեղծագործությունները կյանքից են գալիս. դրանք բանաստեղծի անձնական ապրումների, տեսածի ու զգացածի գեղարվեստական արտահայտություններն են, և այդպիսին լինելով հանդերձ, միաժամանակ խորապես համամարդկային են, ճշմարտացի, անկեղծ ու բնական, որոնցով և պայմանավորվում է նրանց արժեքը: Որովհետև, ինչպես Բելինսկին է ասում. «Մեծ բանաստեղծը, խոսելով ինքն իր մասին, իր եսի մասին, խոսում է ընդհանրապես մարդկության մասին, քանի որ նրա բնավորության մեջ կա այն բոլորը, ինչով ապրում է մարդկությունը: Դրա համար նրա վշտի մեջ յուրաքանչյուրը տեսնում է իր վիշտը, նրա հոգու մեջ գտնում իր հոգին»: Իսկ Իսահակյանը այդ մեծերից է: Այս տեսանկյունից պետք է դիտել ոչ միայն Վարպետի քնարերգությունը, այլև՝ նրա նամակները:

* * *

Բանաստեղծն ազատ սիրո կողմնակից է. նա կամենում է սիրել, թևավորվել, ապրել այդ սիրով, բայց և ծառայել իր հայրենիքին, օգնության

հասնել զրկված ու տառապած հոգիներին: Անձիկն էլ սկզբում համամիտ է եղել դրան, բայց դա երազ էր, անիրական երազ:

«Այն սերն է բարի ու վեհ, երբ մարդուն թրոցնում է դեպի երկինք, ազնվացնում, կրթում է մարդու հոգին... կարո՞ղ ես հոգիս միշտ թարմ ու սավառնող պահել. թե պիտի կապես-կաշկանդես և փշրես թևերս. ա՜խ, սիրիր ինձ, բայց մի՛ տիրիր. անհագ որոնիր մի վեհ ընկերի, սիրիր, բայց սիրուն մի՛ լինիր գերի. սիրիր, բայց և թող և նորից գնա... Անձիկ ջան, հոգի ջան... մեր սերը թող լինի ոչ այս աշխարհից. հողեղեն չլինի. սիրենք իրար հեռավոր աստղերի պես. իրարուց հեռու, իրար սրտի մեջ...» Երկնային, մաքուր սիրո գաղափարը Իսահակյանի սիրո լիրիկայի բնորոշ արտահայտությունն է:

Այս նույն տրամադրությունը մենք տեսնում ենք 1904 թ. գրված «Դու անցորդի պես քեզ միայն զգա» բանաստեղծության մեջ:

Սիրտդ սրբական վշտով թաթախիր,
Հեռավոր ափեր գընա՛, թափառի՛ր,
Անհագ որոնի՛ր մի վեհ ընկերի,
Սիրի՛ր, բայց սիրուն մի՛ լինիր գերի,
Սիրի՛ր, բայց և՛ թող, և նորից գընա՛
Ապատ ու մենակ — աշխարհիս վրա:
Եվ երազ մի վա՛ռ, շքեղ, սուրբ և վեհ

Այս հողի-երկրից հոգիդ թրոցնե.
Կարոտով ձրգտիր աստղերին անշեջ
Եվ մեռի՛ր աստղե-ոլորտների մեջ...

Մեծ արտի, մեծ հոգու տեր բանաստեղծը իր սիրո մեջ էլ տատապում է ուրիշների վշտերով, կամենում է պիտանի լինել մարդկանց: Թեև խոր, լայնաբերան վերք կա նրա սրտում, որը չի փակվում ու միում է հար, բայց նա այդ անծայր վշտի մեջ էլ պատրաստ է սփոփանք դառնալ վիրավոր սրտերին, մխիթարել հուսահատներին:

Իսահակյանը լավատես է կյանքի նկատմամբ, որը դարձյալ պայմանավորված է նրա հումանիզմով, մարդկանց օգտակար լինելու գաղափարով նա լավ է ճանաչում իր ժամանակի աշխարհը, մարդկանց, «լիրբ օրենքներն ու ծովածավալ անմաքրությունը կյանքի», բազում վշտեր է տեսել, փորձություններ ու տառապանքներ, բայց միշտ էլ հաղթող է դուրս եկել, չի հուսահատվել, գլուխը չի կորցրել: Նա խորհուրդ է տալիս Աննիկին՝ նույն կերպ վարվել:

Իր երկրի բախտով տառապող բանաստեղծը սիրո քնքշագին զեղումների մեջ էլ մտահոգվում է հայ ժողովրդի ճակատագրով: Սիրո երջանկությունը նա փնտրում է հայրենիքին ծառայելու, մարդկանց օգտակար լինելու մեջ: Սիրո խոստովանություններից առաջ նա Աննիկին հիշեցնում է մեր ժողովրդի դրությունը, խորհուրդ տալիս՝

լավ հայերեն սովորել, գրքեր կարդալ, ժամանակն անօգուտ չանցկացնել, «...մանավանդ որ հայոց դրությունը այնքան լուրջ է, որ պահանջում է, որ մարդ առհասարակ մտածե, պարապի և մեր թշվառությունները ու ստրկությունը աչքի առաջ ունենալով՝ տխրի ու օգնության, ելքի մասին մտածե, ով ինչով կարող է... Կուզենայի ամեն հայ այդպես լիներ, մանավանդ ջահելները, որ նոր պիտի ապրեն, որոնց վերա է ծերերի աչքը»: Հաջորդ նամակում նորից հիշեցնում է մեր ժողովրդի դժոխային դրությունը և խորհուրդ տալիս լավ հայերեն սովորել:

Վարպետը Աննիկի մեջ ամենից առաջ գնահատում է մարդուն և ամեն ինչով ուզում է կատարյալ տեսնել նրան. խորհուրդ է տալիս, նույնիսկ պահանջում է անկեղծ լինել, մի բան, որ հատուկ պետք է լինի մարդուն: «Ինչ որ սրտումդ է, թող նա էլ լեզվիդ վրա լինի և գրչիդ ծայրին»:

Անկեղծությունը բանաստեղծի իդեալներից մեկն է: Բանաստեղծը անսահման հավատ ունի կյանքի նկատմամբ և ձգտում է այդ հավատը ներշնչել նաև Աննիկին: Ժամանակի անհրապույր իրականության հասցրած վշտերն ու տառապանքները հաղթահարելու համար նա Աննիկին առաջարկում է իր իդեալները.

«Զուր ես քո վշտերը ավելի մոայլ գույներով թանձրացնում, մի փոքր թեթև նայիր, երգի՛ր, հուսադրվի՛ր, և այդ ամենը կանցնի, կանցնի, այն-

պես, ինչպես մշուշը ցնդվում է երկրի վրայից, երբ արևը ծագում է, իսկ քո արևը լինի թող քո իդեալները-բարի լինել, ազնիվ, սիրող սրտի տեր, քընքուշ, մարդասեր»:

Իրականության մեջ չգտնելով իր երազած նվիրական ու անբիծ սերը, Իսահակյանը, ինչպես ստեղծագործություններում, այնպես էլ նամակներում, հավերժական սիրո գաղափարն է առաջ քաշում, հավիտենական սիրո մեջ է տեսնում իր նպատակը:

«...Իմ նպատակը— **հավիտենական սիրո մեջ է**, որ ապրում է իմ բոլոր ատոմների մեջ, որից ինձ ոչ ոք չի կարող զրկել... Նա կապրի իմ գերեզմանից հետո էլ դեռ իմ անմահ ատոմների հետ...»

Այս նույն միտքը նա հաստատում է տարիներ անց՝ 1914-ին գրած «Հավերժական սեր» լեգենդում.

Ժամանակը իր վախճանին կհասնի,
Եվ արևը մի բուռ մոխիր կդառնա,
Բայց իմ սերը վախճան չունի, հուն չունի,
Նա հավերժ է, նա անշեջ է, նա անմահ:

Սակայն Աննիկի սերը, ինչպես երևում է, նույնքան զորեղ չի, զոհաբերվելու ընդունակ չի: Նա անվճռական է, միջավայրն ավելի ուժեղ է գտնվում: Եվ դրանից վշտանում է բանաստեղծը, խոր հիասթափություն ապրում:

* * *

Վերջին նամակներում վշտացած է բանաստեղծը, անհանգիստ է սիրտը: Վախ ու տագնապ կա Աննիկին կորցնելու համար: Նորից խորտակվում է հավատը, նորից արյունոտվում է նրա սիրտը, և նա կրկին ծանր ողբերգություն է ապրում: Վիշտը, տառապանքը, կորստի ցավը և խոր հիասթափությունը կուտակվում են Վարպետի սրտում, խտանում, թանձրանում ու ելք են գտնում այդ օրերին գրած «Կնոջն ուզեցի հավատալ նորից» բանաստեղծության մեջ:

Կնոջն ուզեցի հավատալ նորից,
Լալ ու երպել առաջվա նման,
Բայց արյունոտվեց խեղճ սիրտս նորից,
Եվ որբ մնացի և թափառական:

Սե՛ր, մնաս բարով, էլ քեզ չեմ նայի,
Չեմ բախի դուռդ ունայն քամու պես,—
Բայց կուզենայի հավիտյան լայի,
Եվ չըցամաքեր արցունքը սրտես:

* * *

Թեև Աննիկը նույնպիսի անկեղծությամբ էր սիրում, այնուամենայնիվ նա չի կարողանում դեմ դուրս գալ իր քաղքենիական միջավայրին, նա-

խապաշարմունքներին: Աննիկին շրջապատող միջավայրը երկրորդ անգամ արհամարհում է բանաստեղծին, ցնդում է նրա նվիրական երազը՝ խոր վերք բացելով առանց այդ էլ· նրա վիրավոր սրտում: Արհամարհում է, որովհետև մաքուր ու նվիրական սիրո գաղափարը անհասկանալի էր այդ միջավայրի համար, խորթ, ամեն ինչ նրանց համար նյութական էր, ամեն ինչի մեջ վերջնական հաշիվն ու նպատակն էին փնտրում, մարդկային զգացմունքներն էլ «ինժեներական-տեխնիկական պլաններով չափում» (Ավ. Իս.): Եվ բանաստեղծը խորապես զգում է այդ անմարդկային իրականության մեջ եղած հակասությունները, համոզվում է, որ դա միայն իր անձնական ողբերգությունը չէ, այլ պայմանավորված է ժամանակի սոցիալական հարաբերություններով, նյութապաշտ, բիրտ ու անտարբեր, «զուլում» աշխարհի իրականությամբ, որը ճնշում էր մարդու միտքն ու զգացմունքը, որտեղ բանաստեղծը ոչ մի վեհ ու լավ բան չէր տեսնում: Նա վերջնականապես համոզվում է, որ եթե իր փոխարեն «մի բուրժուայի լակոտ կամ մի ինժեներ» ընտած լիներ Աննիկի կողքին, ապա խնդիրն այլ ընթացք կստանար: Եվ Արիստակես Տերտերյանին գրած նամակում, զայրացած ու վրդովված, իր ցասման խոսքն է ուղղում այդ անարդար ու անիրավ աշխարհի դեմ, այն աշխարհի, որի մասին դեռևս 1903 թվականին գրել էր.

Ավա՜ղ լուսնի տակ և վեհ բան չըկա,
Ամեն ինչ կոպիտ, բիրտ, անասնական,
Աննյութ, անմարմին, անկիրք սեր չըկա,
Ա՜խ, մաքուր սերը երազ է միայն:

Արիստակես Տերտերյանին գրած նամակում նա բողոքում է, վիճում, պաշտպանում իր իրավունքները, արժանապատվությունը, իրեն բարձր դասում նրանց նեղմիտ, նյութապաշտ շրջանից: «Կարող է պատահել,— գրում է նա,— որ սարերի արծիվը մեկ-մեկ ավելի ցածր թռչի գիշակեր ագահ ագռավից, բայց չէ՞ որ ագռավը երբեք չի կարող սարերի արծվից բարձր կամ հավասար թռնի»:

Այս պատկերը Իսահակյանն հետագայում նույնությամբ օգտագործել է «Մեղքի և զղջման երգեր» լիրիկական պոեմում:

Բարձր լեռների արծիվը մեկ-մեկ
Ագահ ագռավից ցածր կըթռնի,
Սակայն դաշտերի ագռավը երբեք
Հպոր թռիչքին նրա չի հասնի:

* * *

Վերջին նամակում (թվագրված 4/8—1905) Վարպետը թեև սպասում է պատասխանի, բայց սառնությունն ակնհայտ է: Ամենայն հավանականությամբ սրանով էլ ընդհատվում է նրանց նա-

մակագրությունը: Իսահակյանը խզում է կապերը Աննիկի հետ ու դառնացած սրտով հրաժեշտ տալիս նրան:

Բայց, ինարկե, Վարպետը չմոռացավ իր սերը: Ակնատեսները պատմում են, որ իր ծերության օրերին, Լենինականում եղած ժամանակ, ալեզարդ բանաստեղծը երբեմն այցելում էր Աննիկին: Չմոռացավ և Աննիկը: Նա մինչև իր կյանքի վերջը, սրտի խորքում անթեղված, պահել է բանաստեղծի հանդեպ տածած ջահել օրերի իր նվիրական սերը, պահել է Վարպետի նամակները, որպես սուրբ մասունքներ: Ասում են, իր վերջին տարիներին, գրեթե ամեն օր, երբ քաղաքի վրա իջնում էր երեկոն, նա փակվում էր իր սենյակում, արբազան երկյուղածությամբ բացում էր Վարպետի նամակները, խոր լռության մեջ կարդում նորից ու նորից, երկա՜ր-երկա՜ր նայում դրանց, ասես վերանում էր իրականությունից, հուզվում էր ու արտասվում իր անցած ջահելության, կորցրած սիրո, խորտակված երազների համար:

ՇԱՎԱՐՇ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Չէի սպասում, որ պոստ-կարտերի համար առանձին շնորհակալական նամակ կգրես,— երևվում է, որ քաղաքավարի ես, Աննա Բերոյան: Բայց ի՞նչ մի մեծ բան են պոստ-կարտերը, որ գրում ես, թե էլ մի՛ ուղարկիր, քեզ էլ չի մնա. ամենից առաջ ես ալբոմ չեմ պահում, այլ պոստ-կարտեր առնում եմ ընկերներիս ու բարեկամներիս գրելու համար, և եթե մեկը հավաքում է, ինչո՞ւ չուղարկել նրան, չուրախացնել. մարդ պետք է աշխատի ուրիշին պետք գա, ուրիշին ուրախություն պատճառե, ինչքան որ կարող է. իհարկե, պոստ-կարտերը չնչին բան են, և դրա պատճառած ուրախությունը նույնպես չնչին. բայց խոսքս ճշմարտություն է:

Դու գրում ես, Աննիկ, թե երբեք մոտդ չամաչեցի, որ ռուսերեն չգիտեի. դա ի՞նչ ամաչելու

բան է. դու հայ աղջիկ ես և պարտական ես մայրենի լեզուդ լավ գիտենալ, այնինչ ինձ գրած նամակիդ մեջ շատ տառասխալներ կային. այնպես որ չեմ ների քեզ. դու պիտի աշխատես լավ հայերեն գիտենալ. ազատ ժամերիդ վեր առ հայերեն գրքերից արտագրություններ արա. կամ շարադրություններ գրիր և տուր ինձ կամ Օհաննես[1] քեռուն՝ ուղղե. ա՛յ դրա համար ես կուզենայի, որ դու ամաչես:

Երևում է, որ դու ծույլ չես, բայց օրերդ շատ անօգուտ ես անցկացնում. նստում եք Կատյուշայի հետ և շարունակ ծիծաղում եք ու ծիծաղում. այդպես չի կարելի.— մանավանդ որ հայոց դրությունը այնքան լուրջ է, որ պահանջում է, որ մարդ առհասարակ մտածե, պարապի և մեր թշվառությունները ու ստրկությունը աչքի առաջ ունենալով՝ տխրի ու օգնության, ելքի մասին մտածե, ով ինչով կարող է:

Ես իհարկե չեմ ուզում քեզ խրատներ տալ, բայց կուզենայի ամեն հայ այդպես լիներ. մանավանդ ջահելները, որ նոր պիտի ապրին, որոնց վերա է ծերերի աչքը:

Հետո՝ դու գրում ես, որ նամակս մտերմական դուրս եկավ. մեղա՜ աստծու, հո՛ մեղք չը գործե-

---

[1] *Աննիկի մորեղբայրը՝ բանաստեղծ Հովհաննես Կոստանյանը:*

ցիր. ի՛նչ կա որ... ընդհակառակը մարդ պիտի անկեղծ ու միշտ անկեղծ լինի. ինչ որ զգում ես՝ ասա, ինչ որ ուզում ես՝ արա. մի՛ ասիր՝ թե չի կարելի այս բանն ասել, այն չասել. ինչ որ սրբությունդ է, թող նա էլ լինի լեզվիդ վերա ու գրչիդ ծայրին. հայերս, մանավանդ հայ-աղջիկները շա՛տ խորամանկ են. կեղծում են, ձևացնում են ու պաշտոնական հիմար լեզու բանեցնում. դա անազնիվ բան է. և մեր մեծերը մեզ փչացրել են իրենց քարոզներով՝ թե ծանր եղի՛ր, քեզ ծանր պահի՛ր. քիչ խոսի՛ր, թեթև մի՛ լինի՛ր. շատ մի՛ խնդա. լավ նստի՛ր, և այլն:

Մի բան էլ—փոխանակ գնալու այս մորքուրի կամ հորքուրի տունը և ժամանակ կորցնելու՝ լավ կլինի, որ մուզիկ սորվես. դաշնամուրի վրա նվագես. տիկին Աստղիկը[1] բավական գիտե, մուզիկան մարդու սիրտը շատ է կրթում ու ազնվացնում և մաքրում, և գեղեցիկ երազներով լցնում, որը և մեծ մխիթարանք է այս տգեղ կյանքում. խորհուրդ եմ տալիս դասեր վերցնես կամ Աստղիկից կամ մի լավ գիտցողից. թե չէ ի՞նչ նպատակ ունի՝ ընել-ելնել, ուտել-խմել և միշտ այդպես... ձանձրալի է...

Գրում ես, որ ներողություն, որ ինձ ձանձրացնում ես նամակովդ. շա՛տ սխալ ես. շա՛տ ուրախացա, որ նամակդ ստացա. ինչպես ամեն մար-

---

[1] Աննիկի մորաքրոջ աղջիկը:

դու սիրտ, իմ սիրտն էլ ուրախանում է նամակներ ստանալուս. այնպես որ երբ բարեհաճես՝ կարող ես գրել:

Ես ապրում եմ Ավոյի հյուրանոցում և դեռ մի շաբաթ կմնամ այստեղ. հետո կգամ Գյումրի: Է՛հ, հերիք է. քունս տանում է, ժամի համարյա 1-ն է. բարի գիշեր, Աննիկ:

Բարևներով՝ **Ավետիք**

Ներողություն, որ քեզ հետ «դուք»-ով չեմ խոսում, դու ինձ համար միշտ նույն փոքր Աննիկն ես:

8 հոկտեմբերի 1904

Թիֆլիս

❁

Նամակիցդ երևում է, որ վշտացել ես, Աննիկ, իսկ ես երբեք չեմ ուզեցել քեզ դառնություն պատճառել. որովհետև ես չեմ կարող ընդունել, որ դու ծույլ ես, կամ դատարկամիտ, դատարկասիրտ, ընդհակառակը՝ ես հավատացած եմ, որ դու ոսկե սրտի տեր ես, և քո տարիքիդ ու կրթությանդ համաձայն՝ շա՜տ զարգացած, քան գիմնազիաներում քաշ եկող աղջիկները. նրանք մենակ դասեր են ուզում սովորել, այնինչ քո հոգիդ ուզում է, ծարավում է լույսի, գիտության:

Այն նամակիս մի՛ ուշք դարձրու, բայց նորից խնդրում եմ թե հայերեն լավ սովորիր և միևնույն ժամանակ պարապիր ռուսերեն ընթերցանությամբ: Ես երբեք այն կարծիքի չեմ, թե դու հայրենասեր չես և չես մտածում մեր դժոխային դրության վերա. և նույնիսկ չեմ էլ ուզում, որ այդ քնքուշ տարիքիդ ծանրաբեռնիս հոգեմաշ վշտերով.— դու շա՜տ խելոք ես նկատում, որ ուժ, ուրախություն պետք է ամբարել, հավաքել կյանքի վշտերին, հարվածներին դիմադրելու համար.

այո, պետք է կենսուրախ լինել, պայծա՛ռ՝ գարնան պես թա՛րմ ու զվա՛րթ. իհարկե, կգան ցո՛ւրտ ու դա՛ռն օրեր՝ երբ մարդու դեմքին ժպիտ չի գալ ու սիրտը կճմլվի... այդպիսի օրերի համար պետք է զինված լինել, որ հոգու առույգությամբ կռվել, չհաղթվել և միշտ՝ արևի պես փայլուն ու ջերմ, առաջ գնալ կյանքի մեջ և մարդկանց, թշվառներին սիրտ տալ, ջերմություն տալ. բայց դու գրում ես շատ տխուր զգացմունքների մասին, որ քո դալար-կանանչ սիրտդ հիմա կրծում են ու մաշում. ես խորին ցավ զգացի՝ այդ տողերդ կարդալով. մի՞թե քեզ պես մի մաքո՛ւր, բյուրե՛ղ հոգին, որ ոչ ոքին դեռ չէ վիրավորել, և դեռ աշխարհի փշերը չէ քաղել՝ այդքան վիշտ ու թախիծ ունի, որ մահ է ուզում անգամ. ես անիծում եմ ինձ, որ քո վերքերին դիպա. ես իրավունք չունեի. բայց, Աննիկ ջան, ինչո՞ւ, ի՛նչ կա. քո կյանքը, գարունը, արևօրերդ դեռ առջևդ են. ինչո՞ւ այդքան մոայլ ես նայում աշխարհի վերա. ես չեմ կասկածում, որ վիշտ ունիս, որ այդ տարիքումն էլ դառնություն կա. ես ինքս այդ հասակում ինքնասպանության մասին էի մտածում, բայց իզուր,— իզուր, որովհետև ես համոզվեցի, որ այն օրերը դեռ ավելի նշխուն էին ու սրբազան, քան հիմա, բայց հիմա երբեք այնքան չեմ տանջվում. փորձվեցի, համոզվեցի, որ պիտի դիմանալ, տանել և երբե՛ք գլուխը չկորցնել. չէ՞ որ կան և լա՛վ օրեր, ընկերնե՛ր, գո՛րծ, իդեալներ... ինչո՞ւ փոքրոգի լինել,

հուսահատվել, և դու իզուր ես քո վշտերը ավելի մռայլ գույներով թանձրացնում, մի փոքր թեթև նայիր, երգի՛ր, հուսադրվի՛ր. և այդ ամենը կանցնի, կանցնի, այնպես ինչպես մշուշը ցնդվում է երկրի վրայից, երբ արևը ծագում է, իսկ քո արևը լինի թո՛ղ քո իդեալները — բարի լինել, ազնիվ, սիրող սրտի տեր, քնքուշ, մարդասեր:

Ես համոզված եմ, որ այսուհետև էլ այդպիսի բաներ չես մտածե, չէ՞, էլ չես մտածելու. իսկ երբ կհուսահատվիս՝ ինձ գրիր, ուր որ էլ լինեմ. ես քեզ մխիթարանք և օգնություն կհասցնեմ. ես շա՛տ տանջված ու տառապած հոգի եմ, և փորձված ու հաղթող դուրս եկած, և միշտ պատրաստ եմ քեզ պետքական լինել, ինչպես և բոլոր մարդկանց. դա է իմ միակ սերս ու իղձս, պետքական լինել մարդկանց, ավելի ու ավելի պետքական, նույնիսկ հացից, ջրից, օդից ու լույսից. ավելի պետքական. բայց ինարկե, ուժ չունիմ. բայց ինչքան էլ որ ունենամ — պատրաստ եմ անձնվիրաբար:

Ես կուզեի երկարորեն գրել ու խոսել, բայց աչքերս ցավում են այս երկու օրս՝ գիշերները ուշ էի քնում ու պարապում էի՝ գրգռվեցին. բայց դու գրիր երկար և մի՛ կարծիր, թե զահլեա տանում ես. ես առանձնապես շատ եմ սիրում ջահել հոգիների հետ հաղորդակցություն ունենալ. նրանք իմ վերա միշտ թարմացուցիչ են ազդում: Շուշեցի մի օրիորդ՝ Զոզա Միրզոյան անունով, այս

երկու տարի է ինձ նամակ է գրում. ես էլ իրեն. նա հիմա 14 տարեկան է. նրանից նամակ ստացած օրս՝ ես միշտ ուրախանում եմ. անմե՛ղ-անմե՛ղ գրում է՝ մանավանդ դեռ 12—13 տարեկան ժամանակը:

Ես դեռ մի 10 օր, գուցե ավելի մնամ. շատ եմ ուզում մեր քաղաքը լինել և հատկապես գյուղը՝ մի փոքր պարապել. բայց գործերս դեռ չեն վերջացել, որ գամ. այստեղից ձանձրացել եմ:

Քեզ համար մի շա՛տ լավ գիրք եմ գնել. բայց ի՞նչ գրքեր կուզես՝ գրիր, բերեմ հետս, դու խոստացել ես ինձ հետ անկեղծ լինել:

Սպասում եմ նամակիդ:

Բարևներով՝ **Ավետիք**

15 հոկտեմբերի, գիշեր
Թիֆլիս

Այս քու երրորդ նամակիդ պատասխանը չէ, նա այս րոպեիս մոտս չէ, որի կետերին կարողանամ պատասխանել. հիմա կուզենայի քեզ մի բանի խոսք ասել. այդտեղ չկարողացա հետդ խոսել, որովհետև Ձեր տանը ես ինձ ճնշված էի զգում, և մայրիկդ շարունակ կասկածանքով էր

Ավ. Իսահակյանը 1910 թ.

Աննա Մատակյան

վերաբերվում ինձ, մի բան, որ ինձ շա՜տ վրդովեց...

Թանկագին Աննի՛կ, ես չեմ ուզում ասել այն, ինչ որ գուցե դու չգիտես կամ շատ քիչ գիտես,— դա ա՛յն է, որ Զերոնք ինձ չեն սիրում և այն նրա համար, որ ես աստվածային, տիեզերական սիրով սիրել եմ, պաշտել եմ Զերոնցից մեկին, որի համար այնքան եմ տանջվել ու լացել, որ դեռ արցունքս չի չորացել սրտիս մեջ, և տանջանքից աչքերս չեն փայլել երիտասարդական կրակով. ես այնքան եմ տանջվել, որ ուրիշը իմ փոխարեն արդեն ինքնասպան կլիներ... ես չմեռա ֆիզիկապես, բայց կորցրի շա՜տ չքնաղ բաներ— աշխույժս, ժամանակս, բանաստեղծական տաղանդս... Եվ ես հիմա եմ մի փոքր կազդուրված շնորհիվ այն վե՛հ, սրբազա՛ն գործի, որի մեջն եմ, որի համար աշխատում եմ ու ապրում— հայրենիքի սո՛ւրբ գործը... այո, Զերոնք ինձ չեն սիրում և ամեն միջոց գործ կդնեն մեր մեջ աճող մտերմությունը թունավորելու. նրանք ինձ չեն հասկանում և չեն կարող հասկանալ. նրանք չգիտեն, որ ես շա՜տ բա՛ռձր, վե՛հ ու մաքո՛ւր տրամադրությունների տեր մարդ եմ, նրանք չեն ուզում տեսնել, որ ժողովուրդը ինձ սիրում է, որ ես հասարակ, գծուծ, ամբոխամիտ հոգի չեմ... և թո՛ղ չգիտենան. ես թևեր ունեմ, ես կսավառնեմ դեպի արևը և արև կդառնամ այս ստո՛ր ու անազնի՛վ աշխարհի համար...

Ա՜խ, ես ինչո՞ւ եմ գրում այս.— ես չեմ ուզում քեզ վշտացնել. դու մեղավոր չես, որ Ձերոնք իմ լուսեղեն սիրտս տրորեցին իրենց ոտների տակ..., Ես գրում եմ, որովհետև ես խորապես զգացի, որ դու լուրջ հոգի ունես, տանջվում ես, ըմբոստ ես, չես ենթարկվում շրջապատի ճահիճի օրենքներին, որ դու բանաստեղծական տրամադրություն ունիս, որ քո հոգին բանաստեղծ է, որ քու սրտում ապրում է ու բուրում ու շողշողում մի նվիրական պոեզիա... Բա՛ց, Աննի՛կ ջան, քու երկնային սիրտը իմ տանջված հոգու առաջ. ես սրբության պես կմոտենամ քու հոգու տաճարին՝ կերկրպագեմ և կյա՛նքս, կյա՛նքս չեմ խնայի քեզ— լինիս դու պայծա՛ռ, արշալո՛ւյս, մաքո՛ւր, խո՛րն ու վսե՛մ՝ այդպես լինիս դու...

Հավատա՛ դու ինձ... և եթե ես դիվական չարությամբ քեզ կործանեմ՝ զոհվի՛ր, մի՛ ափսոսա հավատալով, որ ես քեզ միայն բարին, միայն գեղեցիկը, միայն լուսավորը կցանկամ ու կբերեմ: Թող աշխարհ չարախոսե իմ դեմ, քարկոծի ինձ. դու հավատա՛ ինձ և մեռի՛ր իմ հոգու թևերի վերա:

Այդտեղ ես համարյա չէի խոսում հետդ. բայց ես ըմբռնեցի, որ գործ ունեմ մի լուրջ հոգու հետ ես քեզ երեխա էի կարծում, բայց հիմա զգում եմ որ դու խորը և երազուն մարդ ես, որ դու այս աշխարհից չես, որ քու աչքերի մեջ երկնքի լույ

սից կա, որ դու ճառագայթ ես — ես ներողություն եմ խնդրում իմ Աննիկից, որ լրջորեն չեմ վարվել իրեն հետ։

Նամակս գրում եմ շատ կցկտուր՝ հոգնած եմ և գլուխս ցավում է. մյուս անգամ երկարորեն կգրեմ. և նամակներիս մեջ նյութ կառնեմ զանազան հարցեր՝ հոգեբանական, փիլիսոփայական, գրական, հասարակական. ես մտածում եմ, թե ինչո՞վ կարող եմ քեզ օգտակար լինել, դու գրիր քո մտքի տարակույսները, հարցեր տուր, բաց հոգուդ առագաստները, ցույց տուր երկինքդ, և ինչպես վայել է քեզ պես մի չփչացած հոգուն՝ եղիր միայն անկեղծ. անկեղծ և միշտ անկեղծ՝ ի սեր քո մաքրությանը։ Դու ակամայից ինձ մի փոքր վիրավորեցիր, որ չէիր ուզում բերած գրքերը վերցնել. մի՞թե դու չզգացիր, որ այդպես կվարվեն միայն ո՛չ բարեկամի, հեռու մարդու հետ... ախր ինչո՞վ կարող եմ ես քեզ պետքական լինել. այնինչ ես մտածում եմ, որ դու ունենաս լավ գրքեր և միշտ հանճարեղ ու բանաստեղծական հոգիների հետ գործ ունենաս, հաղորդվիս. ո՛չ, դու պետք է ընդունես իմ բերած գրքերը և այսուհետև, և դու ինձ՝ իբրև շատ մտերիմ ընկեր-քույր-հոգի, գրես, թե ի՞նչ գրքեր կուզես, և միշտ գրքեր կղրկեմ ուրախությամբ՝ որ պետք եմ գալիս քեզ. դա ինձ մեծ բերկրանք է։

Ես պիտի խնդրեմ քեզնից մի բան — ես գուշակեցի, որ դու բանաստեղծություններ ես գրում.

խնդրում եմ ղրկիր առ այժմ ինձ մի քանիսը՝ քու կարծիքով լավերը. եթե հարմար լինին՝ մի փոքրը ուղղելուց հետո՝ տամ «Մուրճ»-ին տպելու, չմերժես. Աննիկ, հա՛, դու չտվեցիր հիշատակարանդ կարդալու. բայց հետո, երբ գերազանցորեն մտերմանանք. հա՞:

Երբ այդտեղ գամ՝ քեզ կտրվեցնեմ բանաստեղծության արվեստի օրենքների հետ. ի՞նչ բան է չափը, հանգը, տեսակները և այլն:

Անհամբեր սպասում եմ նամակիդ.

Բարևներ Աննիկին.

Քո **Ավետիք**

2 նոյեմբերի, 1904.
Թիֆլիզ

Նամակս գրում եմ Հովհ. Թումանյանի տանից. այդ պատճառով նամակդ մոտս չէ:

Հասցես. Ов. Туманян, Бебутовская 50,
Тифлис

Ուշ գիշեր է. ես միայն այժմ ժամանակ ունիմ խոսելու քեզ հետ. երեկ և նախընթաց օրը ուզում էի գրել, բայց մենակ չէի և ազատ ժամ չկար.

հիմա գրում եմ Օհաննեսի տանից (մենք Թումանյանին միշտ այդպես ենք կոչում). այսօր մեր խումբը՝ որի անունն է Վերնատուն. որոնք են՝ Ղ. Աղայան, Հ. Թումանյան, Լ. Շանթ, Դ. Դեմիրճյան և ես՝ մեր գրական սերտ խմբակը հավաքվել էր ճաշի... երեկոյան նրանք հեռացան. մնացի ես և սրտիս գեղեցիկ ուրախությամբ սկսում եմ խոսել քեզ հետ, թանկագին Աննիկ:

Արդյոք ի՞նչն է ստիպել քեզ՝ չարախնդաց Մեֆիստոֆը (գրում եմ քու լեզվով), որ դու դիմում ես ինձ այսպիսի մի հարցով — «Ո՞վ ես դու. իմ պահապան հրեշտա՞կը, թե կործանող սատանան»—«Ո՞վ եմ ես»... և այսպիսի երկբայական, սկեպտիկ, դեմոնական հարցեր. իմ սիրտը լցնում է քո տատանմունքը և՛ ուրախությամբ, և՛ թախիծով. ուրախանում եմ, որ դու խելոք ես, հասուն ես. և կուլ չես գնում, բայց տխրում եմ, որ հավատդ մեռել է արդեն դեպի մարդը և հոգուդ պայծառությունը ամպոտել. իսկ ես ինչպե՞ս կուզենայի, որ դու լինեիր ջինջ ու լազուր երկինք՝ իմ հոգու, իմ մռայլ ծովի վերա փռված փայլուն, պայծառ երկինք: Դու հարցնում ես՝ վիշտը սրտիդ մեջ անուցանելով՝ թե վճռիր իմ տատանմունքը... Ես միայն այս կասեմ քեզ և այս միայն մի անգամ կասեմ և ամբողջ կյանքիս մեջ միայն մի անգամ կասեմ քեզ — «Ես սիրում եմ քեզ, Աննիկ, Աննիկ ջան, իմ շատ սիրելի Աննիկ»...

Եվ այս իմ հոգու խորքից քեզ խոստովանելուց հետո՝ այսուհետև քեզ ամեն ինչ պարզ պետք է լինի... ասա՛, ի՞նչ կարող է անել սիրող սիրտը, ինչի՞ առաջ կանգ կառնի սիրող սիրտը. ես անկարելին կարելի կդարձնեմ քեզ համար. ես քառասուն գլխանի դևին կսպանեմ քեզ համար. ես անմահության խնձորը կբերեմ քեզ համար. ես արևը, աստղերը, ամբողջ աշխարհը կնվիրեմ քեզ. ես իմ կյա՛նքս, իմ կյա՛նքս կտամ քեզ. ուրիշ ի՞նչ ես ուզում. մի՞թե այսուհետև կարող ես դու տատանվել, կասկածել դեպի ինձ:

Դու դեռ շպրտիր քու թանկագին գլխից այն վատ մտքերը՝ թե ես նմանություն եմ գտնում քեզ քու քրոջ հետ. աստված չանե, որ դու նրան նման լինիս. նա չար է. նա օձասիրտ է. նա անսիրտ է. իմ ապրած հոգին զգաց քու մեջ մի երկնային հոգու ներկայությունը. մի չքնաղ մաքրություն. ես կարոտ եմ այդ հրեշտակային գուրգուրանքին և անմեղության. ես լալ եմ ուզում քո մաքուր ձեռների վերա. ես որոնել եմ միշտ մի ոսկեղեն, մի լուսեղեն ասուպի, որ անցներ իմ հոգու երկնքով՝ և անցավ ու այն դու էիր. անցար ու ընկար հոգուս խորքում. արդյո՞ք դու պիտի ինձ համար ճառագայթ դառնաս ոգևորության ու սիրո, թե վերք ու վիշտ. միևնույնն է. ես օրհնում եմ քեզ, քու հանդիպումը. և եթե դու ինձ փշրես, ինչպես փշրեց նա, եթե իմ երջանկության կիսափշուր բաժակը ամբողջովին ջարդես. ես չեմ անիծի

քեզ. և սիրելով՝ կմեռնեմ: Այսուհետև ուզում եմ, որ դու ինձ հավատաս այնպես, ինչպես հավատացյալը հավատում է աստծուն. ես միշտ ազնիվ, միշտ աստվածային կմնամ դեպի քեզ և ոչինչ չեմ ուզում քեզնից. եղի՛ր աստծու ազատ թռչունի պես՝ շինի՛ր քո բույնը՝ ուր ուզում ես, և ում հետ ուզում ես. ես սրտիս խորքից կնպաստեմ քու երջանկության շենքը շինելուն:

Եվ այս ամենից հետո դու, իմ հպարտությունս, մի՞թե կարող ես կասկածել. ո՛չ և միշտ ո՛չ. դու հավատացի՛ր ինձ. և քու կյանքի նավն ու ղեկը հանձնիր ինձ. ես գերասքանչ ճիգերով կաշխատեմ, կղեկավարեմ քու փխրուն, քու նազելի նավը կյանքի կատաղի ծովի մեջ, ալիքների դեմ. կուրծքս պատնեշ կկանգնեցնեմ փոթորկի առաջ՝ և քեզ կհասցնեմ լույսի, գեղեցկության, վեհության ափերը...

Ես այլևս չեմ խոսի այս զգացմունքի մասին. և ես երբեք չէի էլ խոսի, եթե քու տատանմունքը չլիներ. քու կասկածը, քու վախը. ես շա՜տ լավ գիտեմ աշխարհը, մարդիկ, լիրբ օրենքներն ու ծովածավալ անմաքրությունը կյանքի. և գիտեմ թե ո՞րքան անպաշտպան ու խեղճ, ու միամիտ են աղջիկները մարդագայլերի առաջ. և քու վախը հասկանալի է ինձ. բայց դու շա՜տ բախտավոր ես, իմ սիրելի Աննիկ, որ ինձ հանդիպեցիր. ես քանի ողջ եմ — ոչ ոք չպիտի կարողանա և ոչ ոք իրավունք չպիտի ունենա քու սիրտը կոտրե-

լու, քեզ վիրավորելու. իմ գերագույն հաճույքը պիտի լինի քու կյանքի ճամփեն դարձնել պայծա՛ռ, գեղեցի՛կ և երջանկալի՛. արյունով կներկեմ իմ քայլերս ու ձեռներս՝ ով որ խոչընդոտ կանգնի քու երջանկության առաջ. ապրիր այսուհետև՝ հենված իմ գրանիտե սրտի վրա. երգի՛ր երկնքի ու ջահելության երգերից. պարի՛ր ամենաբուռն ոգևորությամբ, քաղի՛ր ամենաշքեղ ծաղիկները, երազիր ամենաչքնաղ երազները, սիրի՛ր կյանքը, մարդիկ, աշխարհը և ամենից շատ սիրիր ինձ...

Բարի գիշեր և կարոտով բարևներ իմ սիրելի, իմ թանկագին, իմ պայծառ Աննիկին:

Միշտ քեզ անձնվեր քո և քո **Ավետիք**

9 նոյեմբ. 1904.

Թիֆլիս

Այն բոլորը, ինչ երեկ ծագեց մեր մեջ, դա բխում է նրանից, որ մենք ապրում ենք զսպված դրության մեջ և հնարավորություն չունինք իրար առաջ մեր հոգիները բանալու. իմ հոգին ձգտում է քեզ, ինչպես արտուտն է ձգտում դեպի արևը.— բայց դու հեռո՛ւ ես ինձնից, ամպերի տակ ես. ես ուզում եմ ասել, շա՛տ բան ասել և լսել քեզնից,

բայց միջոց չկա. քու նամակներդ որոշ բան չեն ասում-հոգուս պահանջները չեն լրացնում. անասական հավատ չեն ներշնչում իմ մեջ դեպի քեզ — քանի որ դու դեռ նույնիսկ «դուք»-ով ես խոսում ու գրում ինձ. քանի որ գրածդ նամակները ինձ չես տալիս. և առհասարակ այն տպավորությունը ունիմ, որ ես քեզ համար ամենամոտիկ մարդը չեմ, այնիսկ՝ ես կուզեի, որ դու իմ հոգում ապրեիր, որպես մի շքեղ և սուրբ երազ. և ես էլ քու հոգում ապրեի, որպես մի սուրբ ու շքեղ երազ. իրար այնպես սիրեինք, որ մեռնեինք ուրախությամբ իրար համար.— բայց դու — դու գրում ես նամակներիդ մեջ, որ դեռ ինձ չես ճանաչում... և ուրիշ անհավատ խոսքեր, որոնք արյունոտում են սիրտս: Եվ ասա, խնդրեմ, թանկագին Աննիկ, մի՞թե կվիրավորվեն մեկից այնպես շուտ և այնպես շուտ վճիռ կարձակեն, ինչպես երեկոյան՝ գրածիդ մեջ. «Թողնե՛նք իրար, եթե ուզում ես թողնե՛նք». այդպես շուտ վիրավորվել ու հեռանալ այն մեկից, որին անմահ սիրում ես, անքակտելի հավատում ես — տեսնում եմ, որ քու վերաբերմունքը դեպի ինձ ջղերիդ վերա է հիմնված և այսօր-էգուց կարող ես ինձ երեսի վերա քցել ու հեռանալ. ես սիրտ չունեմ դիմանալու. և կարծում եմ, որ քեզ համար էլ դա դուրեկան չի լինի...

Եվ դու այնքան հպարտ ես, որ մի օրից մի օր վստահորեն և վճռողականորեն չասացիր ինձ, որ

քեզ ինչ էլ որ լինի՝ թեկուզ աշխարհ քանդվի՝ սիրում եմ և սիրում. և այդ սիրո համար զոհ կբերեմ և՛ երրորդություն, և՛ քույրեր, և՛ նույնիսկ մայր... Բայց չէ՞ որ ես քեզ այդպես եմ սիրում՝ պատրաստակամ՝ զոհաբերելու ամեն ինչ, և կյանքս նույնիսկ... Բայց դու կարո՞ղ ես այդպես վարվել, նույն տեսակ պատասխանել իմ սիրուն. դու լավ գիտցիր, որ սիրո գինը ուրիշ ոչինչ է, ո՛չ հարստություն, ո՛չ համբավ, ո՛չ ընտանիք ու ծնողներ, այլ միայն սեր.— սիրո գինը սերն է. սիրով միայն սեր կառնին...

Հազար անգամ քեզ ասել եմ, որ քեզ սիրում եմ և շա՜տ ու մեծ սիրով, բայց դու խրատներ ես տալիս ինձ. իսկույն նեղանում ես. խռովում ես. և քիչ է մնում, որ ոտաց՝տակ տաս սեր և ամեն մի բարձր զգացմունք...

Ես գիտեմ, որ դու ջղային ես— շա՜տ նուրբ ու հիվանդ ջղերով. գիտեմ, որ երեկ ես անզգուշաբար խաղացի ջղերիդ հետ.— բայց դու էլ դատարկ բանից ահագին բան ես շինում, կարծես թե իրար չենք ճանաչում, իզուր սիրտ ես կոտրում...

Եվ եթե վիրավորվեցիր, խնդրում եմ, անպատճառ ներես. մի՞թե ես ընդունակ եմ քեզ տանջելու. իմ գերագույն ցանկությունն է քեզ սիրել, գուրգուրել և ուրախություն պատճառել, որքան կարելի է շատ:

Քո **Ավետիք**

Իմացած եղիր, որ Արիստակեսին, Գեղամին և Շուշիկին[1] նամակներ եմ գրել, որ չխանգարեն մեզ. և նույնիսկ նպաստեն մեր բարեկամության հարատևությանը՝ որքան կարող են իրենք:

Քո Ավետիք

17 հունվարի, 1905
գիշերը

Երեկվա օրը ես այնքան տանջվեցի, որ հոգիս քամվեց. խորապես զգում եմ, որ քեզ շա՜տ և շատ սիրում եմ. և այս սիրուց շատ եմ վախենում — վախենում եմ, որ վերջնականապես չջարդվի սիրտը և նորա հետ հույսերս ու մնացած երազներս. այնպես ջարդվի, որ դիակ դառնամ և չկարողանամ մի բան անել. և դրա պատճառը քու տարօրինակ վարմունքն է ինձ հետ — ինչո՞ւ ես լուռ, ի՞նչ ես ուզում ասել. այդ ի՞նչ ահավոր լռություն է քու հոգում, ես վախենում եմ. ինձ թվում է, որ դու մի րոպեի մեջ կարող ես փշրել սիրտս և

[1] Արիստակես—Արիստակես Տերտերյան—Աննիկի քրոջ՝ Աստղիկի ամուսինն է. Գեղամ—Աննիկի մորեղբայրը: Շուշիկ—Աննիկի քույրը:

գնալ քեզ արդար համարելով. անցյալ օրվա լռությունդ — ամենասոսկալի բանն է լռությունը. դա ծովի հատակ է, դա անդունդի խորություն է. միգուցե կուզես հեռանալ ինձնից — ես այդ խըստությունը չեմ կարող տանել. բայց մնալ ինձ հոգեկից, մտերիմ մի՞թե կարող ես. դու ինձ կարոտից կմաշես. դու պահանջում ես՝ որ ես մեռցնեմ իմ մեջ սեր, կարոտ, երազանք... Ա՜խ, ինչե՞ր ես ասում. երբ պիտի քեզ հետ երկա՜ր-երկար դարեր խոսեմ. տեսնեմ հոգուդ հորիզոնները, զգամ քեզ... Ես այնպես լա՛լ եմ ուզում, և դու երեկ ինձ լացացրիր... Սիրտս վիրավոր աղավնու պես թպչտում է՝ դու վախեցրիր ինձ... իսկ ամբողջ օրը բոլորովին չերևացիր. ախր ինչո՞ւ այդպես ես վարվում, դու չգիտես, որ քեզ անսահման սիրում եմ, որ յուրաքանչյուր խոսքդ ազդում է հոգուս վրա, և ամեն մի ամենաչնչին սառնությունը ինձ հուսահատեցնում...

Աննիկ ջան, հավատա, որ ես կաշի չունեմ և ջղերիս բերանը բաց է. մի՛ դիպչիր նույնիսկ ամենամեղմ շնչով. շա՜տ դառնապես եմ զգում և շատ զուլում տուժում եմ:

Դու կարող ես ինձ ոգևորել, հույս ներշնչել, եռանդ— և ես շա՜տ պետքական մարդ կդառնամ, իսկ եթե ինձ թողնես... ես շա՜տ պիտի քաշքըշվիմ ու գլուխս կորցնեմ և գուցե հավիտյան կորցնեմ...

Չգիտեմ ինչ եմ գրում. բայց սրտիցս արյուն է

գնում և սիրտս մարում է. ինչո՞ւ ամենաուժեղ կերպով չհավատանք իրար. ինչո՞ւ հավատի անսահման, կապույտ, անամպ ու ջինջ երկինքը չլինի մեր մեջ...

Է՛հ, վերջացնեմ նամակս. զգում եմ, որ սիրտս չեմ կարող բանալ, արտահայտել. հնար լիներ դնեի այս նամակի մեջ և ղրկեի քեզ. և տեսնեի՛ր, և լայի՛ր, և հավատայի՛ր, և սիրեի՛ր... Զգում եմ, որ քեզնից չեմ կարող զրկվել...

Վերք կա իմ մեջ, խոր, լայնաբերա՛ն, լայնաբերա՛ն, և էլի չի գոցվում նա, և էլի արյունս ծորում է, թափվում է. դու չես տեսնում դա, չես զգում... Բայց կարող ես, և չես ուզում նա բուժել. գուրգուրել ինձ...

Քո **Ավետիք**

19 հունվարի

Աննիկ ջան, երեկ էլ քեզ չտեսա՝ ինչքան կուզեի տեսնել, երևում է, որ դու խույս ես տալիս ինձնից. չեմ կարող հավատալ այդ անգութ մտքի հետ. Աննիկ, ի սեր աստծու— լավ մտածիր...

Հիմա Երևան եմ գնում. մի 4—5 օր կուշանամ, բայց վերադարձիս աշխատիր ինձ տեսնել. աղաչում եմ:

Քո **Ավետիք**

20 հունվարի

Սիրելի Աննիկ. գտնվում եմ նույն սենյակում և նույն գրասեղանի առաջ. Թումանյանի տանը, և ուզում եմ քեզ գրել, խոսել հետդ, բայց զգում եմ, որ այն նախկին հավատով լի, առողջ զգացմունքը չի տաքացնում սիրտս դեպի քեզ, ինչպես այն ժամանակ:

Ատված թող դատե այն չար մարդկանց, որոնք ընկան մեր սրտերի միջև և խավար ու ցուրտ տարածեցին մեր մեջ. բայց այլևս չեմ կարող համբերել ես. այսուհետև ով որ վատահանա մի դառն խոսք ասելու մեր մասին, ով որ իրավունք համարե մեզ իրարուց բաժանելու— ես կվարվիմ իմ ամեն չարությամբ ու կատաղությամբ, չպետք է թողնել մարդկանց, որոնք վատ են ու չար, ու նախանձոտ, ղեկավարելու մեր սիրտը, և Ձերոնք այդպիսի մարդիկ են. որքան էլ որ քեզ սիրեմ և քու խաթրը պահեմ, բայց չեմ կարող ներել Ձերոնց, մանավանդ Տերտերյանին. այդ ի՞նչ վարմունք էր, որ նա ցույց տվեց. ես չեմ կարող իմ զայրույթս և զզվանքս մեռցնել դեպի նա, և ի՛նչ գնով էլ որ լինի՝ ես պիտի նրան գրեմ— այնպե՛ս գրեմ, որ ինքը իրենից զզվի ու ամաչե: Բայց ինչո՞ւ եմ գրում այս քեզ— չգիտեմ, եղիր ներողամիտ:

Անցյալ անգամվա խոսակցության միջոցին դու մի քանի խոսքեր ասիր, որ ինձ համար ան-

սպասելի էին. չէի կարող հավատալ, որ այդպիսի տգեղ մտքեր կան քու գլխում. բայց դա քու հոգուց չէ. այլ քու շրջանի մտքերն է:

Ա՜խ, երբ պիտի լինի, որ մենք միառժամանակ ազատ, բոլորովին ազատ լինինք, իրար հետ. և խոսինք. լավ հասկանանք իրար. ինարկե, ինձ հեշտ է հասկանալը, որովհետև ես ասում եմ զգացածս. բայց դու՝ լուռ ու համր ես, և ծածկամիտ, մի բան, որ ինձ շատ է վիրավորում. ախր ես քեզ էն գլխից խնդրեցի, որ ինձ հետ միանգամայն անկեղծ լինես. բայց դու— մանավանդ դեպի ինձ դեռ ծածուկ ես ու գաղտնապահ և սակավախոս: Դու ինձ սիրում ես — ես չեմ կասկածում դրա մեջ. ասենք, որ և հավատում ես. բայց ինչո՞ւ, ինչո՞ւ սիրտդ չես բանում իմ սրտի առաջ. մի՞թե չը գիտես, որ քու սրտից բխածը գետին չի թափվի, այլ ուղղակի իմ սրտի մեջ. մեր սրտերը՝ երկու իրար հետ կապվող ծովերի պես պիտի լինին՝ իրար հետ միշտ խառնված ու հաղորդված. ի՞նչ է սերը և բարեկամությունը. դրան պատասխանում է Սոկրատես փիլիսոփան. «Մի հոգի՝ երկու մարմնի մեջ»: Ուրեմն ես ու դու մի հոգի ու մի սիրտ պիտի լինենք. հասկացա՞ր:

Ես շուտով կդառնամ. մի կարևոր գործի համար եկա Թիֆլիզ. տուն գալուց համարյա անմիջապես հետո կգնամ մեր գյուղը — մի փոքր պարապելու. այնպես որ աշխատիր ինձ տեսնել. ինձ

գրած բոլոր նամակներդ հետդ կբերես. և մի քանի կտոր գիրք-բաներ կան՝ կտանես, կկարդաս:

Հուսով եմ, որ այդպես կվարվես, որովհետև մինչև Զատիկ էլ չենք պատահելու. գրածդ նամակները կամաց-կամաց կկարդամ և կմխիթարվեմ: Ա՜խ, ի՞նչ կլինի հիշատակարանդ տաս. դա հո ինձ շա՜տ կուրախացնի, և այնպես կզգամ, թե քեզ հետ եմ, մոտս ես, ինձնից բաժան չես. թե չէ առանց քեզ՝ կարոտից շա՜տ կտանջվիմ. հոգուդ մեռնիմ, Աննիկ ջան, հիշատակարանդ ու նամակներդ անպատճառ բերես:

Բարևներով՝ քո **Ավետիք**

29 փետրվ. Թիֆլիս

Արդեն վերջին նամակդ շա՜տ վիրավորական էր, դու թույլ էիր տվել ինձ մեղադրելու և ձերոնց արբացնելու. այդ ես տարա, բայց ինչո՞վ բացատրել քու լռությունը, նույնիսկ հասարակ քաղաքավարությունը պահանջում էր հարգել մարդուն և նամակին պատասխանել՝ բայց դու՝ ինչոր ոչ գեղեցիկ նպատակներով, անպատասխան

ես թողնում այն մարդուն, որին հավատացնում ես, թե սիրում ես...

Աննիկ, ես սիրտ չունեմ, ինձ հետ մի՛ խաղա. արդեն մեր միջև եղած սերը թունավորված է. դու ամբողջ վեց ամիս ինձ տանջել ես՝ ձերոնց խոսքը ամեն բանից գերադասելով. դու լավ գիտես, որ ձերոնք ինձ չեն սիրում, և ես էլ նրանց. բայց ես չեմ մեղադրում քո մորը, քույրերին, փեսաներին ու քեռիներին և այդ տեսակ ապրանքներին, որոնցից ես շա՜տ բարձր եմ, այլ մեղադրում եմ քեզ, որ մեր երկար ու բարակ բացատրություններից հետո դու չգնահատեցիր ինձ. ես խորապես վիրավորված եմ քեզնից, և ինչ էլ որ լինի,— խզում եմ մեր մեջ եղած ամեն մի կապ.— դու ընդունակ չես բարձր ընկերակցության, և այն աղջիկը, որը ինձ չի հասկանում ու հավատում, վերջ ի վերջո արժանի է իմ արհամարհանքին:

Դու արդեն չափազանց մեղավոր ես, որ երկդիմի դիրք ես բռնել. ես պահանջում եմ — ի սեր ինձ զոհիր ձերոնց. և դու դրան ընդունակ չես. այլևս ո՛չ մի բացատրություն հարկավոր չէ. և այլևս ո՛չ մի նամակ մի՛ գրիր, հարկավոր չէ՛: Անիծում եմ ինձ՝ որ նորից ձեր դուռը եկա և արյունվելով՝ ետ եմ դառնում: Ներողություն, որ քեզ վշտացրի. մնաս բարև:

Ավ. Իսահակյան

5 ապրիլի
Ալեքսանդրապոլ

Երեկվա գրած նամակներս շատ խիստ էին և այսօր խիղճս չարաչար տանջվում է, և եթե վաղը Երևան գնալու չը լինեի՝ կգայի Թիֆլիզ.— բայց դու մտիր իմ դրության մեջ, Աննիկ, անշուշտ դու ինձ սիրում ես, բայց շա՜տ, զոհաբերության աստիճանի, չես սիրում. իսկ ես այդպիսի սեր եմ պահանջում, որովհետև այդպիսի սեր ունիմ դեպի քեզ. և սիրո գինը սերն է. իսկ դու պոլիտիկա ես բանեցնում. մի բան, որ իմ հոգում չկա և ինձ բոլորովին դուր չի գալիս. ես աղաչում եմ, որ դու լինես ինձի պես — պարզ, կովարար, անհամբեր, զայրացկոտ և ոչ խորամանկ, ես պահանջում եմ, որ եթե ինձ սիրում ես, ուտքդ ամուր խփիր բոլորի առաջ — մոր, քրոջ, փեսայի և քեռու, և ասա, որ սիրում եմ, որ ձեր գործը չէ խառնվել իմ սրտի մեջ. իմ մոտ իմ սիրածի մասին ոչ մի խոսք՝ ո՛չ լավ, ո՛չ վատ. բայց դու այդ չես անում և թույլ ես տալիս, որ նրանք քցեն ինձ իրենց ամբակների ու թաթերի տակ և տրորեն. և դու ինձ չպաշտպանես և ինձ թույլ չտաս ինքս ինձ պաշտպանելու. խոստովանվիր՝ մի՞թե քու խաթեր համար ես չեմ լռել մինչև այժմ, որ չեմ պատասխանել Տերտերյանին, Տեր-Միրաքյանին[1], մեծ քեռուդ և մյուս տիրացուներին, որոնք

[1] Շուշիկի ամուսինը, հայտնի մանկավարժ:

ամեն կերպ աշխատում են քո հավատը թունավորելով դեպի ինձ. չէ՞ որ ես այնպիսի անզուսպ և մորկալից հոգի եմ, որ բոլորին ջարդ ու փշուր կանեմ և չեմ թողնի նույնիսկ ստվերիս վերա մոթմոթան. և եթե նրանք քաջ են ու անվախ՝ թող դուրս գան և երեսիս ասեն իմ պակասությունները, բայց նրանք այնքան ստոր են, որ գաղտնի, չորս պատերի մեջ են կռվում իմ հասցեով. ես արհամարհում եմ այդ խավար մարդկանց. բայց ես քեզ չեմ ներում, որ դու բացարձակ չես դնում հարցը և նրանց լռեցնում. եթե ես քո սերն եմ, քո իդեալը՝ թող այդ պարզ լինի աշխարհի և աստծու առաջ, և դու ասա, որոշ և հրամայողական, և բոլորը կլռեն. բայց դու ես տեղիք տալիս, որ նրանք հանդգնում են ոտնձգություններ անել մեր սիրո մեջ, մեր սիրո դեմ: Ես չեմ համակրում այն բոլոր խորամանկ միջոցները, որ դու ես գործ դնում, որ ապրելով քրոջ մոտ, ինձ չես ուզում նամակ գրել, որ լսելով մորդ՝ արգելում ես ինձ Թիֆլիզ գալուս քեզ տեսնել. և ինձ մահացու մեղք գործող ես համարում, որ ձերոնց չեմ սիրում, և ստիպում ես ինձ հարգել ինձ հալածողներին. և առհասարակ, որ դու նրանց հնազանդվում ես՝ այնինչ դու պիտի հնազանդվիս միայն քո սիրուն և իմ սիրուն. և քանի որ դու չես վարվում վերջին տեսակով, ուրեմն քո մեջ սերը զորեղ չէ. միահեծան, անխորտակելի չէ, և ո՞ւր մնաց որ աստվածային լինի. իսկ ես ուզում եմ տիեզերա-

կան, անհուն սեր, որ ամբողջ տիեզերքի և միլիոնավոր մարդկանց մեջ միայն ինձ վերա հենվեր, ինձ հավատար և ապրեր ու մեռներ հանուն իմ. և քանի որ դրա համար ուժ չունիս, դու չես կարող իմ երկինքը տեսնել և իմ հոգում սավառնել, և եթե ես խզում եմ իմ կապերը քեզ հետ իրավունք ունիմ և տրամաբանական եմ վարվում, թեև դա անգթություն է իմ կողմից և ո՛չ քնքշություն, բայց անպայման՝ անկեղծություն և ազնվություն. որ եթե հիմա պիտի լաս, բայց հետո շնորհակալ կլինես:

Այժմ ես քու առաջ այս ու միակ ելքն եմ դնում — եթե դու ինձ սիրում ես, եթե ես քեզ հպմար անգին եմ և անփոխարինելի և քու իդեալն եմ, եթե ես քեզ համար բարձր եմ և՛ մորից, և՛ քույրերից, և՛ փեսաներից՝ այն ժամանակ դու հայտնիր՝ Ձերոնց այդ-քո սերը, և այն ժամանակ դու կլինես իմ հոգու թագավորության թագուհին. իմ հպարտությունը, իմ կյանքի գեղեցկությունը, և՛ սրբությունը, և՛ պոեզիան, և՛ արևը. այն ժամանակ ես քեզ համար կլինեմ քո պահապան հրեշտակը, քո անձնվեր, քո անձնազոհ ոգին՝ միշտ հավատարիմ, միշտ անդավաճան և միշտ աստվածային. սա ոչ թե պայման եմ դնում, այլ պահանջ՝ իմ սիրո պահանջը. սիրո գինը սերն է. և իմ սերը այդպիսի գին է պահանջում. ընդունակ ես այդ գինը տալու — մենք ընկերներ կմընանք ամենավեհ մտքով հասկացած (ամուսնու-

թյան մասին ոչ մի խաբաք) ուր էլ որ լինինք, ինչ էլ որ լինինք, բայց եթե այդպիսի խորություն չունիս. այն ժամանակ ես ո՛չ մի ցանկություն չունիմ քեզ հետ կոմեդիա խաղալու, դատարկ նամակներ գրելու, և թույլ, հասարակ, սովորական կապերով կապվելու. ես կարող եմ սիրելու՝ մահից զորեղ սիրով, և եթե չեմ գտնում այդպիսի մի սիրտ,— ես իմ սերս վերքի պես կպահեմ հոգումս և կընկնեմ թափառելու— մի՛ թող ինձ թափառելու, սիրիր ինձ աստվածներին վայել սիրով, պահիր ինձ քո հոգում, իմ լավ Աննիկ, և մղիր ինձ դեպի ճշմարտություն, դեպի բարձունքները, դեպի կատարելություն:

Սպասում եմ դրական պատասխանիդ, եթե բացասական, մերժողական ես պատասխանելու՝ մի՛ պատասխանիր. լությունը ավելի լավ է, քան անզգացմունք, անսեր տողեր...

Ավետիք

7 ապրիլի, 1905
Ալեքսանդրապոլ

Ես միայն երեկ երեկոյան դարձա Երևանից, Էջմիածնից՝ և ստացա քո նամակը. ցավում եմ խորապես, որ վշտացրել եմ քեզ, բայց և ուրախ

եմ, որ դրանով շատ բան կպարզվի մեր մեջ. առհասարակ, ես կուվով, զոռով եմ քու բերանից խոստովանքներ լսել. ասա՛, սիրելիս, ասա՛, իմ հոգուս հոգի, ասա՛ ինձ, ինչ որ զգում ես, թող լեզուդ-սիրտդ միայն բաց լինի իմ առաջ. ուրիշների մոտ կեղծիր, ստիր, բայց ինձ առաջ եղիր ծով՝ բաց-արձակ. աշխարհում ես եմ քեզ հարկավոր, ուրիշ մարդիկ դարտակ բաներ են. ամենից առաջ ե՛ս, հետո ուրիշները:

Ես վաղը երեկոյան կգամ Թիֆլիզ. այնպես որ շաբաթ օրը կլինեմ այդտեղ. ո՞ւր քեզ տեսնեմ. եկ Дворцовая ул. այդ տեղերը, դումայի մոտերը. Սակաձեի կաֆեի մոտերը, թե չէ կուգամ քեզ մոտ. այդտեղ կպարզվինք, կբացատրվինք, և Քրիստոսի հարությանն հետ հարություն կառնի և մեր սերը. ես հավատում եմ դրան:

Քո **Ավետիք**

14 ապրիլի 1905
Ալեքսանդրապոլ

Աննիկ ջան, երազի պես են թվում ինձ մեր Թիֆլիզում անցկացրած օրերը — բայց ծանր և ճնշող երազ. մտքիցս չի հեռանում քու խիստ հա-

յացքը. կախած ունքերդ ու երկարացրած քիթդ — ինչ որ հարցական նշանի էիր նման. և ես չէի հասկանում քեզ, և հիմա էլ չեմ հասկանում. իսկապես ի՞նչ կուզես ասել. այն, ինչ որ ասում ես — շա՜տ են անորոշ, մշուշային և փոփոխական. հոգիս շատ էր վրդովված և վիրավորված դեպի քեզ, որ դու չէիր բացվո՛ւմ ու փռվո՛ւմ ու փայլո՛ւմ և շառաչում ծովի պես, իմ հոգու առաջ՝ ինչպես արևի առաջ. դու վախենում ես ինձնից. դու քաշվում ես ինձնից, մի ինչ որ անգիտակից կասկած կա մեջդ դեպի ինձ. մի անհավատ զգացմունք.— այս այնպես էր ինձ վրդովվում, որ ես ուզում էի այսպես կամ այնպես վերջացնել մեր մեջ այս անորոշությունը. կամ իրար մոտ, կամ հավիտյան բաժան. և ես դրա համար շա՜տ տեղիքներ տվեցի քեզ. առաջարկեցի քանի՜-քանի անգամ նշանվել. դու և՛ ընդունեցիր, և՛ մերժեցիր. բայց վերջը մերժեցիր. և ես աշխատում էի գռեհկություններ անել — ծաղրել սեր, բարեկամություն, սիրտ, զգացմունք, որ դու երես դարձնեիր ինձնից, ինձ աչքիցդ քցեիր. հիասթափվեիր ինձնից, որ բաժանման դեպքում վիշտ, վերք չմնար սրտումդ... Զգիտեմ դա հաջողվե՞ց ինձ թե ոչ...

* * *

Բայց ես էլ չեմ կարող քեզ հետ այդպես վարվել. գռեհիկ վարվել. այդ դիմակը ինձ չի սազում. և պետք է լինեմ, ինչպես որ կամ. և ի՜նչ

լինում է, ի՛նչ պիտի դուրս գա, թո՛ղ լինի, թո՛ղ դուրս գա. վայ թե շատ վնասվինք. կրակի հետ չի կարելի խաղալ...

Ուղիղն ասած՝ իմ հոգու խորքում ես դեպի քեզ մի շա՜տ քնքուշ, մի շա՜տ մանկական ու կապույտ՝ երկնագույն զգացմունք ունիմ՝ միշտ, մտավառ և կուզեի այդ տներ՝ առանց փոխվելու. կուզեի քեզ սիրել՝ առանց տիրապետելու, առանց այս աշխարհի մասից ունենալու. պարզ ասած՝ կուզեի քեզ միշտ սիրել և չամուսնանալ հետդ. բայց և զգում եմ, որ սա անխղճություն կլինի իմ կողմից. մարդիկ ուրիշ կերպ կբացատրեն և կյանքում կտուժես՝ իմ պատճառով, չարաչար. ես ինքս չգիտեմ՝ ինչ եմ անելու. թողնում եմ քո վճռին. արա՝ ոնց որ ուզում ես — մեղքը քու վիզը դ—կուզես կամուսնանանք, կուզես չէ. կուզես բաժանվինք... Ես կարող եմ ժամանակով վերքերդս բժշկել. բայց դո՛ւ... շատ եմ վախենում. լա՛վ խորհիր. աստված է վկա, ես քեզ խաբելու ոչ մի միտք չունեմ. քեզ սիրում եմ, և կուզեմ քեզ լավ և բախտավոր տեսնել:

Նամակս վերջացնում եմ. շատ ուշ գիշեր է և շա՜տ հոգնած եմ. դեռևս մի քանի օր կմնամ այստեղ. բայց գնալու եմ Աբասթուման. հուսով եմ, որ վերադարձիս քեզ Թիֆլիզ կտեսնեմ՝ ավելի որո՛շ, հանգի՛ստ, ուրա՛խ և մեղմ.— շա՜տ ես խիստ ու չոր, շա՜տ ես փիլիսոփայություն անում.

շա՜տ ես գլխիդ զոռ տալիս. և չես լսում սրտիդ ձայնին, որ ավելի խելոք է և առողջ՝ քան զանազան երևակայական վեպերով տանջված ուղեղդ. սա չեմ գրում քեզ վիրավորելու համար, այլ սրտանց ցավում եմ. դու դեռ պիտի բժշկվիս. դու առաջ պիտի մի լավ բժշկվիս ջղերովդ, հոգովդ և ֆիզիկապես. քիչ կարդաս. շատ ուտես, շատ շրջես. հանգիստ քնես. լողանաս և ուրախ անցկացնես:

Բարի գիշեր. համբուրում եմ սիրելի Աննիկին ձեռքերը:

Քո **Ավետիք**

7 մայիսի 1905
Ախալցխա

Ամենասիրելի Աննիկ ջան.

Եթե գիտենայի, թե երկար մնալու եմ այստեղ՝ հասցե կտայի և կգրեիր. այնպես լա՜վ կարոտցել եմ քեզ. մի երկու օրից հետո կվերադառնամ: Իմ անգի՛ն, իմ պայծառ Աննիկ ջան, իմ ընկե՛ր, իմ մաքուր սե՛ր — ասա, ինչ որ կուզես՝ ես կատարեմ քեզ համար. ամենադժվարին բաները, անկարելի բաները. մեռնել քու երազների համար. դու՝

ի՛մ շքեղ, ի՛մ զուլալ երազ... եղի՛ր միշտ այդպես լավ, այդպես մաքուր, այդպես կուսական. թող ոչ ոքի շունչը չդիպնի քեզ, ոչ ոքի ձեռքը չհասնի քեզ — և՛ իմ, և՛ իմ, դու երկինք եղիր իմ հոգու համար՝ ձգտեմ, թռնեմ քեզ և մեռնեմ քու կապույտ, քու լազուր, քու ջինջ հոգում: Սիրիր ինձ, քու անձնվեր Ավետիքին:

15 մայիս. 1905 թ.
Ախալցխա

Սիրելի Աննիկ ջան, այսօր որոշել էի գալ այդտեղ, թե՛ գործ կար և թե՛ քեզ տեսնելու. բայց եղան հանգամանքներ, որ արգելք հանդիսացան. սակայն անպատճառ գալու եմ մյուս շաբթու՝ ինչ էլ որ լինի. շա՜տ կարոտցել եմ քեզ. մտածում եմ, եթե մենք իրար սիրում ենք, ինչո՞ւ հեռու մնանք իրարուց, կարոտով մնանք, տանջվենք, ինչո՞ւ ավելի պայծառ, երջանիկ, զվարթ չապրել՝ երբ կարելի է. հավատա, հոգիս, որ այստեղ լինիս, ես ավելի եռանդով կգործեմ, իսկ հիմա մտածում եմ, ոնց անեմ, որ քովդ մի կերպ ինձ քցեմ... Հետո դու ի՞նչ ժլատն ես նամակներ գրելու մեջ.

ի՞նչ կլինի, որ ամեն օր, գոնե օր մեջ գրես. նամակներով մարդու հոգին հանգստանում է, թե չէ շարունակ այն եմ մտածում, որ դու կամ հիվանդ ես, կամ շատ տխուր... իմ տրամադրությունս շա՜տ վատ է. ո՛չ գրել եմ կարողանում, ո՛չ կարդալ. ամբողջ օրը ոտքի վրա չլվում եմ դես, չըլվում եմ դեն. ե՞րբ պիտի գա աշունը, որ հոգիս ազատեմ այստեղից՝ գնամ արտասահման կամ մի խաղաղ վանք. սիրտս հանգստություն է ուզում, արտասվել է ուզում, տխուր երգեր, և նույնիսկ մեռնել եմ ուզում: Ա՜խ, Աննիկ ջան, լինեի մոտդ, գրկեի քեզ, լայի, համբուրեի և մեռնեի...

Քո Ավետիք

25 հունիսի 1905
Ալեքսանդրապոլ

Սիրելի Աննիկ, քանի օր է ուզում էի նամակ գրել, բայց չէր հաջողվում. շաբաթ երեկո երեկույթ կար. մնացինք մինչև լույս, կիրակի և երկուշաբթի մինչև լույս՝ հարսանիք, իսկ այս երկու օրս էլ քնհատ... հիմա ուշ գիշերին նամակ եմ գրում, և հոգնած եմ, և քունս տանում է: Հոգնած

եմ և հոգով հոգնած. այս հարսանիքը ինձ մտածելու շատ նյութ տվեց և շա՜տ տխուր եզրակացության հասա — ամուսնությունը շատ ստոր, շատ խայտառակ, հիմար, ամբոխամիտ բան է. երանի այն սրտերին, որ կարող են մաքուր սիրել, և միշտ այդպես սիրել. սերը, որ մղում է դեպի ամուսնություն՝ դա վատ, անասնական սեր է. այն սերն է բարի ու վեհ, երբ մարդուն թոցնում է դեպի երկինք, ազնվացնում-կրթում է մարդու հոգին. ավելի լավ է հանգչի սերը դրսևում, ինքնիրեն, քան թե ամուսնության մեջ. դու շա՜տ խելոք ես մտածում, որ չես ուզում ամուսնանալ, բայց այս էլ է պարզ՝ որ չես կարող չամուսնանալ. դու այնքան բուռն ես սիրում, որ կամաակամա պիտի ընկնես ամուսնության թակարդը Կարո՞ղ ես դու ինձ պահել բարձրության վերա և կուսական հեռավորության վրա-չթողնել, որ ընկնիմ, ընտանիքի մարդ չդառնամ, որ բացի իրեն բնից ուրիշ բանի մասին չի մտածում, որ նեղանում է և եսական դառնում, կարո՞ղ ես հոգիս միշտ թարմ ու սավառնող պահել. թե պիտի կապես-կաշկանդես և փշրես թևերս. ա՜խ, սիրիր ինձ, բայց մի՛ տիրիր, անհագ որոնիր մի վեհ ընկերի, սիրի՛ր, բայց սիրուն մի՛ լինիր գերի. սիրի՛ր, բայց և թո՛ղ և նորից գնա՛... Երանի նրան, ով ձգտում է դեպի աստղերը. երանի նրան, ով սիրում է և չի հասնում, ով միշտ թափառում է ու չի գտնում... Անանիկ ջան, հոգի ջան, ես տես-

ցնում եմ, որ հոգիս շա՜տ վիրավորված է, և որ քեզ նա այնպես շատ մեծ վիշտ պետք է պատճառե. մեր սերը թող լինի ոչ այս աշխարհից. հողեղեն չլինի. սիրենք իրար հեռավոր աստղերի պես. իրարուց հեռու, իրար սրտի մեջ...

Մի՜ աշխատիր ինձ տիրել, մեռցրու այդ ցյուրեղեն սերը, հոգով սիրիր, մտքով սիրիր... երազով սիրիր: Բայց հենց որ ցյուրով սիրես— կորած է ամեն ինչ, այլևս չի մնա քո Ավետիքը. կդառնամ աչքումդ մի հասարակ մարդ. և ո՜չ կատես, ո՜չ կսիրես... Սիրիր ինձ և հանուն այդ լավ սիրո թող ես թռնեմ, թափառեմ, առանձնանամ, մտածեմ, լամ, հոգի դառնամ... Խեղճ, իմ խեղճ Անիկ, կարծում եմ, որ չես կարող տանել այս — դու ուզում ես ինձ միշտ մոտդ ունենալ. չէ՞ գրեցի քեզ. իրարուց հեռու, իրար սրտի մեջ... միշտ երազ, միշտ իդեալ, միշտ երկինք լինինք իրար համար. հեռավո՜ր, բա՜ձր, լազո՜ւր, մաքո՜ւր... Թող կորչի ամուսնությունը. ամուսնական ճահիճ-մահիճը... մենք ծնված ենք ավելի բարձր բաների համար. զզվում եմ ամուսնությունից, և գիտակցաբար այդպիսի քայլ երբեք չեմ անելու...

Ա՜խ, հոգի ջան, չգիտեմ հիմա ի՞նչ ես զգալու, երևի կանիծես, որ հարսանիք գնացի, ով գիտե, գուցե ժամանակով տրամադրությունս փոխվի, բայց այս օրերս՝ շատ եմ վատ. լալ եմ ուզում, անապատ գնալ, վանք քաշվել, ճգնել և լա՛լ, և լա՛լ...

Շարունակությունը գրում եմ առավոտյան,— ի՞նչ ես ասում, ո՞նց ես անցկացնում օրերդ. իմ գնալուց հետո քեֆդ ո՞նց է. ես դեռ անորոշ ժամանակով այստեղ եմ. գուցե գնամ Ախալքալաք. դեռ հայտնի չէ. այստեղ էլ մարդու կարիք կա, այնտեղ էլ, չգիտենք ո՞ւր հասնենք: Հարսանիքում ես և Հովհ. Տեր-Մարտիրոսյանը[1] միասին կանգնած էինք. մայրիկդ եկավ նրան բարևեց, բայց ինձ չբարևեց. նույնպես վարվեց և Սանդուխտը[2]... վերաս շա՜տ վատ ազդեց. ես՝ դու չլինեիր՝ կապտակեի նրանց... Նրանք թող պատիվ համարեն, որ ձեռքս բռնում են...

Սպասում եմ նամակիդ.

Քո **Ավետիք**

14 հուլիս 1905
Ալեքսանդրապոլ

Սիրելի Աննիկ, ես նկատում եմ, որ դու ինձ թարս ես հասկանում, և չգիտեմ ինչպես վարվեմ քեզ հետ. աշխատում եմ ամեն կերպ լավ, անկեղծ և սիրով վերաբերվել քեզ հետ... բայց դու՝

---

[1] Աննիկի մորաքրոջ աղջկա՝ Աստղիկի ամուսինը, բանաստեղծ:

[2] Աննիկի քույրը:

դու որ հիվանդ ես ջղերովդ և կասկածամիտ, և չգիտեմ ինչ, ուրիշ տեսակ ես մեկնում. ինչպես հասկանալ քեզ, ինչպես վարվել քեզ հետ: Սիրո՞ւմ ես ինձ.— սիրում ես, լա՛վ գիտեմ, և այդ սերը պիտի քեզ բերե կամ ինձ մոտ— իմ գիրկը. մենք պիտի ամուսնանանք, կամ պիտի հեռացնե քեզ ինձնից՝ հոգիդ այրելով դառն վշտերով. ընտրիր երկուսից մեկը. իսկ ես տեսնում եմ, որ ոչ մեկը չես կարող ընտրել. ուրեմն ես ի՞նչ անեմ... և ես քեզ բարիք և հանգստություն կամենալով՝ առաջարկում եմ ինձ մոռանալ. ինձ մոռացի՛ր, որովհետև դու չես կարող կապվել ինձ հետ. ամուսնանալ դու ոչ կարող ես, ոչ էլ ուզում ես. իսկ ընկերական, մտերմական սեր, որը և ես եմ ուզում, և դու՝ դա չես կարող դու շարունակել՝ շնորհիվ քո ընտանեկան՝ քեզ շրջապատող պայմանների. դու ուզում ես միշտ մոտս լինել. ես քեզնից անբաժան լինեմ, չգնամ հեռու կամ արտասահման. դա ի՞նչ կնշանակե. դա կնշանակե՝ ուզում ես իմս լինես՝ հոգով և մարմնով, որոշի՛ր, վճռի՛ր. և վերջացած կլինեն թե քո տանջանքները և թե իմ. ուրիշ կերպ՝ ոչ մի կերպ. ես ազատ մարդ եմ. ես պիտի թռչեմ, պիտի գնամ. աշխարհից աշխարհ, իսկ քո հոգին պիտի դուրս գա. ուրիշ բան է, եթե դու ազատ և զորեղ կամք ունենայիր և ջղերով առողջ լինեիր... այս խնդրի մասին մտածիր՝ լուրջ և երկար:

Քեզ հ՚ռագիր խփեցի, որովհետև տեսա, որ

նամակներիս չես պատասխանում. վախեցա, թե հիվանդ ես, այնինչ դու վիրավորված ես երևում. վիրավորված ես իմ նամակներից. իմ առաջարկներից. ա՜խ, Անգիկ ջան, ես ոնց անեմ. ակզբում դու էիր ասում թե՝ ընկերներ լինենք, ընկերներ մնանք հավիտյան, իսկ ես ասում էի՝ թե չի կարելի, հիմա նույնը ես եմ ասում — ընկերներ լինենք, դու վիրավորվում ես... Ուրեմն՝ վճռիր նշանվինք, և վերջանա այս ձանձրալի դրությունը:

Ես ատում եմ ամուսնությունը, բայց քեզ հետ՝ տանելի կլինի. և մանավանդ որ դու ինձ շատ ես սիրում. և որ ես չեմ ցանկանա ուրիշի սիրտը փշրել: Օ, ի՞նչ պիտի լինի քու հոգեկան հալը՝ երբ որ ինձ ասես, իրավունք տաս թե՝ գնա, ում կուզես առ, և ես էլ գնամ մի ուրիշին առնեմ. մի՞թե դու չես խելագարվի...

Ես դեռ մի 15—20 օր կմնամ այս կողմերը, հետո կդառնամ տուն. դու ինձ մի որոշ, մի մեծ նամակ գրիր՝ տեսնենք ի՞նչ ես մտածում. տրամադրությունդ ոնց է. դու ի՞նչ ես ուզում, ինչ չես ուզում, գրիր տեսնենք: Նամակս գրում եմ շա՜տ հիմար, շա՜տ հոգնած տրամադրությամբ, հոգնել եմ այստեղից. գլուխս ուռել է աղմուկներից և գործերից. բայց հեռանալ չեմ կարող. մի քանի օր առաջ մի դեպք պատահեց, քիչ մնաց սպանվեի՝ ինձ հետ և մի ուրիշ ընկեր. շրջապատվեցինք

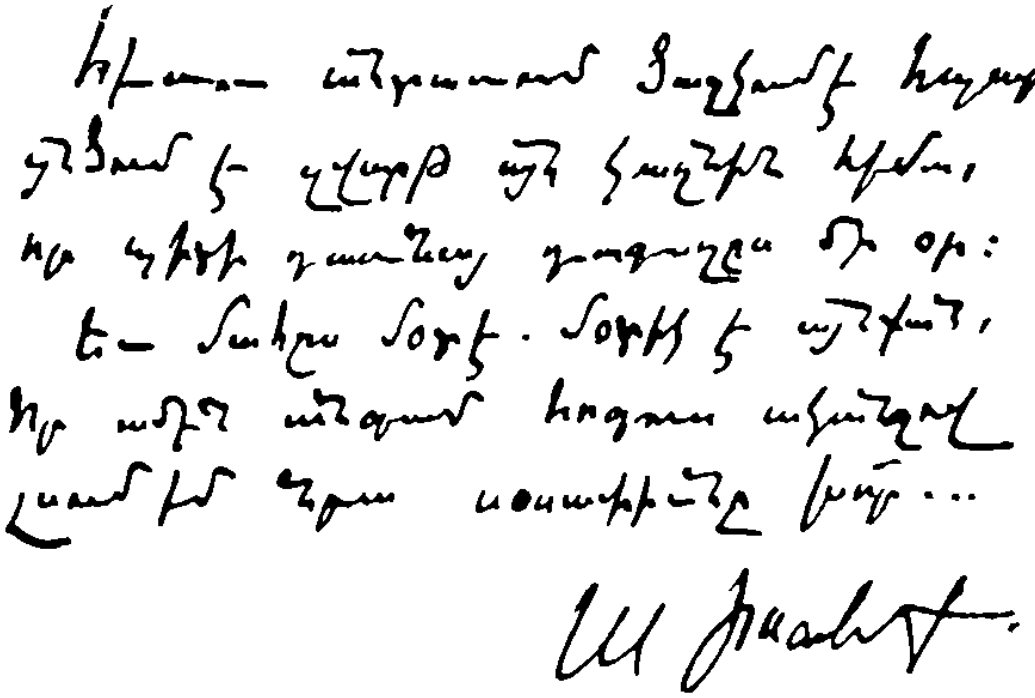

«Հեռու անտառում ծաղկում է հպարտ...»
բանաստեղծության ինքնագիրը

Ավ. Իսահակյանի 25/6—1905 թ. գրած նամակի ինքնագիրը

ավազակներով և սկսեցինք իրար վրա հրացան արձակել. նրանք շա՜տ-շատ էին, իսկ մենք երկուսս, բայց մեր դիրքը լավն էր, բարձր, բայց հանկարծ՝ հասան մեր ընկերներից 6 հոգի զինված՝ և փախան ավազակները, մի ավազակ ծանրը վիրավորվեց և մնաց. բռնեցինք նրան. երեկ մեռավ նա: Իմ ձին՝ տակս՝ գնդակով սպանվեց... Էլ բան չի պատահի, հիմա որ դուրս գամ սարերը՝ շատվոր կլինենք:

Համբույրներով և բարևներով
Քո Ավետիք

4 օգոստոսի 1905 թ.
Ախալքալաք

Ստացա ձեր նամակը, հարգելի պ. Արիստակես, թեև ավելորդ էր այլևս պատասխանել, բայց մինչև չպատասխանեի՝ հոգեպես չէի կարող ինձ հանգիստ զգալ. Ձեր նամակի տոնը, հակառակ իմ սպասածին՝ կոմպլեկտ **վիրավորական էր,** և ես անիծում եմ ինձ, որ դեռ մարդկանց հավատում եմ և բանաստեղծացնում. գուցե դուք բոլորովին չեք ցանկացել ինձ վիրավորել, գուցե իմ ջղերի բերանները են բաց, սակայն գուցե և

ուզեցել եք վիրավորել... Բայց ինչո՞ւ, ի՞նչ իրավունքով, ինչո՞վ արժանացա այդ խայթոցին, ես էլ ուշադրության չեմ առել իմ փակագծի մեջ ասածը՝ որ դուք հակատրամադիր եք դեպի ինձ, բայց և նա իմ կյանքի մեջ կմնա միշտ փակագծի մեջ — դուք լավ գիտեք Ձեր հոգու խորքում, որ կար մի ժամանակ, որ դուք չէիք ցանկանում բարևել ինձ նույնիսկ... իմ հոտառությունը ավելի սուր է, քան բերնարդյան շներինը... Բայց այդ չի խանգարել ինձ չկուրանալու և ես Ձեզ հարգել եմ միշտ— և այդ հարգանքն էր պատճառը, որ ինձ ստիպեց Ձեր առաջ իմ սրտից, մի մասը, բանալու. և դուք, փոխանակ հարգելու այն մարդուն, որը հավատում է ձեզ և սիրտ է բաց անում— դուք ամենասառնորեն կասկածում եք նրա անկեղծությանը: Ի՞նչ դուալիզմ նկատեցիք իմ մեջ, կամ մի՞թե հանցանք է, որ մարդ ամբողջ չէ, նույնիսկ լավ, որ ամբողջ չէ, որոշ չէ, սահմանագծված չէ. բայց ի՞նչ դուալիզմ. խնդիրը անկեղծության մասին է. ամեն բան կարող եք (դիցուք թե) ասել իմ նկատմամբ, բայց իմ անկեղծության մասին իմ բոլոր ընկերները կվկայեն, և եթե ես պակաս անկեղծ լինեի՝ դուք ավելի հարգանքով կվերաբերվեիք դեպի ինձ և խնդիրս ոտաց տակ չէիք տա... Բայց դուք կասկածում եք այդ հարցում և գրում եք, որ ես այս ու այն կողմն եմ ընկնում, ավելորդ բաներ եմ ասում և պարզ

չեմ գրում ցանկություններս և նպատակս... և ուրիշ խրատներ, և հաշիվ եք ուզում ինձնից...

Ես կյանքիս մեջ հազար սխալ գործած կլինիմ և թող սա լինի հազար ու մի երրորդը, որ Ձեզ դիմեցի, հավատացի և սիրտս բաց արի:

— Ես սիրո՞ւմ եմ Աննիկին — ավելի, քան նրան կսիրեր քառասուն եղբայր. բայց իմ սերը այս աշխարհից չէ, նրա մեջ **ֆիզիոլոգիա** չկա, և իմ հոգին ձգտում է դեպի նրա հոգին՝ ինչպես արտուտը դեպի արևը՝ գիտենալով, որ արևին չեմ հասնի և հասնելուս կայրվիմ ու իմ մահը կլինի. ով է Աննիկը ինձ համար—նա իմ **ստեղծագործությունն է,** իմ հոգեկան աշխարհի, իմ երազների ամենաբանաստեղծական սֆինքսը, որը իրոք գոյություն չունի. և ես խնդրում էի Ձեզ, որ դուք ներշնչեիք Ձեր շրջանին, որ կոպիտ ձեռներով չցնդեին իմ երազը:

Իմ սերը չի ճգտում տիրելու— և այս գիտեմ, որ դա հասկանալի չէ Ձեր ռեալ զգացողությանը, բայց իմ բանաստեղծական լոգիկայի մեջ Ձեր աշխարհի ամեն կարգ ու կանոն թարս են դրված, ուրեմն այստեղ վերջնական որոշ նպատակի և որոշ ցանկությունների հարց չկա, որը դուք կուզեիք. իմ նպատակը — **հավիտենական սիրո մեջն է,** որ ապրում է իմ բոլոր ատոմների մեջ, որից ինձ ոչ ոք չի կարող զրկել, որը ոչ մի դեֆինիցիոնի չի ենթարկվում, նա կապրի իմ գերեզմանից հետո էլ դեռ— իմ անմահ ատոմների

հետ. իմ սերը **մի միստիկ-մուզիկալ-մետաֆիզիկական խելագարություն է,** որին հասկանալու համար առնվազն ինձ չափ պետք է խելագար լինել՝ անորոշ, անձև, քաոսային՝ եթե ուզում եք, բայց խնդրում եմ հասկացեք ինձ՝ պահելով ի սեր աստծո Ձեր աշխարհի **տրիվիալ-բանալ խելոքությունը...**

Եվ հետևապես իմ հոգեբանությունը չի կարող ինժեներական-տեխնիկական պլաններ կազմել Աննիկին տիրապետելու համար. **իմ** պլանները բանաստեղծական են, և ուրեմն Ձերոնց համար անվնաս: Ձերոնք կարող են իրենց՝ Աննիկին երջանկացնելու բարի ծրագիրները գլուխ բերելու. ես չեմ խանգարի, ես կհեռանամ, նրա հոգին, նրա լավագույն տարրը **իմն** է, **ինձ** հետ է. և իմ ամբողջ կամքն է— նրան տեսնել երջանիկ, **ինչպես նրա քույրերն են.** և ես ինձ ամբողջապես զոհաբերում եմ նրան — ազնիվ խոսք: Իսկ այն խնդրում, որ **միջամտեիք,** որ **Աննիկին** չճնշեին — դա իմ ինիցիատիվան չէ, լավ գիտեք, **իսկ** Ձեր վիրավորական **բառը— միջնորդ** (որ Աննիկը կարող էր **առանց** միջնորդի **գրել,** թվում է, որ Ձեզ համար անարգանք էր իմ տողերը կարդալ) դա նույնիսկ ինձ համար շատ է ռեալ — նա ամաչում էր և որ ես նրա ամենամոտ մարդն եմ այս մոմենտին (ուզենան-չուզենան՝ արդյոք մորալի օրենքները խախտվա՞ծ են). և Ձեր վերաբերմունքը **ինձ** ապշեցրեց — ուրեմն ես **ստում էի,** որ

Աննիկին ինքնասպան-հուսահատության եմ մղել, որ նրան ճնշում են ամեն ֆրոնտով, որ նույնիսկ պ. Կար. Կոստանյանը[1] իր հնադարյան և հեղինակավոր ձայնն է բարձրացրել. և մի՞թե հասկանալի չէր Աննիկին Ձեզ դիմելը, քանի որ նա հավատում էր (և ես էլ բաժանում էի հավատը) Ձեր բարեսրտությանը և կարեկցությանը. դա վիրավորվելու չափ հասկանալի է: Իսկ Ձեր օդան Ձեր զոքանչի ազատամտության նկատմամբ — դա արդեն ազգակցական տեսակետ է և мещанская мораль... Բայց դա ձեր գործն է,— միայն ավելորդ չէ ասել, որ եթե իմ փոխարեն Աննիկի մոտ նստեր մի բուրժուայի լակոտ կամ մի ինժեներ... խնդիրը այսպիսի ընթացք չէր ընդունի:

Ես վերջացնում եմ նամակս — նորից կրկնում եմ, որ խնայեցեք իմ ջղերը. ես շատ եմ հիվանդ, և Ձեր շրջանը թող չզայրացնե ինձ, ես մարդ եմ համենայն դեպս և համենայն դեպս ոչ ցածր Ձեր բոլոր շրջանից, գուցե և շատերի համար և բարձր: Եվ կարող է պատահել, որ սարերի արծիվը մեկմեկ ավելի ցածր թռչի գիշակեր, ագահ ագռավից, բայց չէ՞ որ ագռավը երբեք չի կարող սարերի արծվից բարձր կամ հավասար թռնի...

Եվ Բիսմարկի պես բռունցքը ասել է՝ որ

---

[1] Կարապետ Կոստանյան—Աննիկի մորեղբայրը, բանաստեղծ և հրատարակիչ: Բանաստեղծ Հովհ. Կոստանյանի եղբայրը:

«զայրացած կամ հուսահատված մարդը իրավունք ունի ուրիշի կյանքի վերա»... Դուք ի նկատի առեք, որ Ձեր զոքանչի շրջանը ջախջախել է իմ լավագույն տարիներս և երազներս, քերթել են իմ կաշին և ջղերիս բերանները բաց թողել... Եվ եթե ես վրեժի մարդ չեմ — այդ թույլ չի տալիս նրանց վարվել ինձ հետ ինչպես և առաջ — անվե՛րջ, անվե՛րջ զայրացնել: Եվ Ձեզ պես մարդիկ — մնան աշխարհի **դելիկատության, բարեմտության** սահմանների մեջ:

Ներեցեք՝ **ընդարձակ** և շուտով **պատասխանելուս.** ամբողջ սրտով և հազար անգամ ներողություն եմ խնդրում, եթե այսպես կամ այնպես դուք վիրավորված լինեք իմ նամակից: Թող նույնիսկ վերջացած լինի մեր մեջ ամեն մի հարաբերություն, բայց իմ մեջ դեպի Ձեզ կա միշտ հարգանքի և բարեկամության զգացմունք:

Հարգանքներով՝ **Ավ. Իսահակյան**

4 փետրվարի 1905
Ալեքսանդրապոլ

Ավետիք Իսահակյան

Բանաստեղծի սիրտը

Аветик Исаакян

Сердце поэта

(На армянском языке)
Издательство «Айастан»
Ереван, 1975

Խմբագիր՝ Էդ. Ս. Ավագյան
Նկարիչ՝ Ա. Կիլիկյան
Գեղ. խմբագիր՝ Զ. Է. Գասպարյան
Տեխ. խմբագիր՝ Լ. Գ. Փիրուզյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Լ. Ս. Գևորգյան

Հանձնված է շարվածքի 20/VI 1975 թ.:
Ստորագրված է տպագրության 23/IX 1975 թ:
Թուղթ տպագրական № 1, 70×90¹/₃₂, տպագր 2,25 մամ.=2,7 պայմ. մամ., հրատ. 1,75 մամ.+ 2 ներդիր:
Պատվեր 1768, ՎՖ 08506: Տպաքանակ 20 000
Գինը 6 կոպ.·

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:
ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետի հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի № 6 տպարան, Երևան, Թումանյան փողոց № 23/1.